

MÖVZU 5:

Müasir dövr türk xalqları ədəbiyyatı. N.Hikmət,C.Dağcı, Ç.Aytmatov və O.Süleymanovun həyat və yaradıcılıqları.(2 saat)

NAZİM HİKMƏT

“Nazim Hikmət dünyanı dolaşan bir

Türkiyə şarkısıdır.” (Əziz Nesin)

N

Nazim Hikmət (Nazim Hikmət Ran) 20 yanvar 1902-ci ildə hazırda Yunanıstan sərhədləri içərisində yerləşən Salonikdə məmur ailəsində doğulmuşdur. Atası Hikmət bəy müəyyən dövrdə siyasətlə məşğul olmuşdur. O, bir müddət Hamburqda konsul vəzifəsində çalışmışdır. İttihatçılar dövründə isə mətbuat müdiri olmuşdur. Sonradan özəl süd müəssisəsinə rəhbərlik etmişdir. Yaratdığı müəssisə iflasa uğramış və bundan sonra o, Kadıköydə Sürəyya Paşa sinemasının müdiri işləmişdir. Anası Ayışə Cəlilə xanım dövrünün savadlı qadınlarından biri olmuşdur. İncəsənətə, xüsusən rəssamlığa böyük həvəs göstərmişdir. Oğlunun təlim-tərbiyəsi ilə şəxsən özü məşğul olmuşdur. Babası Mehmet Nazim Paşa uzun müddət ayrı-ayrı şəhərlərdə vali vəzifəsində çalışmışdır. Az da olsa şeirlər yazmış və şeir sənəti haqqında bir neçə əsər çap etdirmişdir. Nazim Hikmətin bir şair kimi formalaşmasında babasının böyük təsiri olmuşdur. Belə ki, Mehmet Nazim Paşanın klassik ədəbiyyatla bağlı verdiyi bilgiler Nazim Hikmətin şairlik taleyində mühüm rol oynamışdır. Nazim Hikmət 1918-ci ildə İstanbul Hərbi Dənizçilik məktəbinə daxil olmuşdur. Türkiyənin xarici müdaxiləçilər tərəfindən işğalını pisləyən şeir yazdığına görə 1919-cu ildə məktəbdən xaric edilmişdir. Məktəbdən qovulduqdan sonra əsgər getmiş, vətəninə qorumaqdan qürur duymuşdur. 1920-ci ildə vətənin qurtuluşu üçün yazdığı “Gənclik” adlı şeiri gəncləri vətən uğrunda savaşa səsləmişdir. N.Hikmət 1920-ci ildə Anadoluya gəlmiş və bir il burada yaşadığından sonra 1921-ci ildə gizli olaraq dostu Vala

Nurəddin ilə Sovet Rusiyasına qaçmışdır. O, 1928-ci ildə Sovet İttifaqı məkanında özünə doğma hesab etdiyi Bakıya gəlir. Onun “Günəşi içənlərin türküsü” adlı ilk şeirlər kitabı 1928-ci ildə Bakıda çap olunur. Bundan sonra N.Hikmətin bir-birinin ardınca çap olunan “835 sətir” (1929), “Varan-3” (1930), “1+1=1” (1930), “Səsini itirmiş şəhər” (1930), “Gecə gələn teleqraf” (1932), “Taranta Babuya məktublar” (1935), “Portretlər” (1935) və s. kitabları oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. 1932-ci ildə N.Hikmət kommunist ideologiyasının təbliğinə görə 5 il müddətinə həbs edilmişdir. Lakin bir il sonra amnistiya aktı imzalandığı üçün həbsdən azadlığa buraxılmışdır.

1938-ci ildə N.Hikmət heç bir sübut olmadan 28 il həbsə məhkum edilir. Həbsxanada olduğu illərdə “İnsan mənzərələri” epopeyasını, “Həbsxanadan məktublar” silsiləsini, “Məhəbbət əfsanəsi” (A.Məlikov bu əsər əsasında eyniadlı məşhur baletini yazmışdır), “Yusif və Züleyxa” pyeslərini və s. əsərlərini qələmə almışdır. O, 1950-ci ildə beynəlxalq ictimaiyyətin tələbi ilə həbsdən azad olunur. Nazim Hikmət 1951-ci ildə Sovet İttifaqına gəlir və ömrünün sonuna qədər bu ölkədə yaşayır

Nazim Hikmət 3 iyun 1963-cü ildə Moskvada ürək xəstəliyindən qəflətən vəfat etmişdir. O, Anadoluda bir kənd məzarlığında basdırılmasını, başı üstündə bir çinar ağacının olmasını arzulasa da, Moskvada Çexov, Qoqol və digər məşhurların uyuduğu Novi Deviçi qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

YARADICILIĞI

Nazim Hikmət XX əsr Türkiyə türk ədəbiyyatında ölməz sənət əsərləri yaratmış şair, nasir, dramaturq kimi tanınmışdır. Lakin poeziya Nazim Hikmət yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Nazim Hikmət şair kimi ilk misralarını uşaq yaşlarında yazmışdır. Həmin misraların yazılması ilə bağlı N.Hikmətin xalası Sara xanım öz xatirələrində belə yazır: “İstanbuldakı böyük bir yanğını hündürdən seyr edərkən Nazim birdən-birə coşmuş, nərdivandan aşağı-yuxarı qışqıraraq bu misranı çığıra-çığıra təkrarlamışdır: Yanıyor!.. Yanıyor!... Müthiş tarrakalar...”.

Yaradıcılığının ilk mərhələsində Yəhya Kamal, Faruk Nafiz, Yusif Ziya, Orxan Seyfi kimi tanınmış şairlərlə sıx əlaqədə olmuşdur. 1920-ci ildə “Alemdar” qəzetinin təşkil etdiyi müsabiqədə birinci yeri tutması onun şeir yazmaq həvəsini daha da artırmışdır

N.Hikmət ruhunun təməlində tarixə, keçmişə, mənəvi dəyərlərə bağlılıq, diqqət və hörmət dayanır.

Çox uzaqlardan gəlirik,

**çox uzaqlardan,
Qulaqlarımızda hələ
İldırımli səsi var sapan daşlarının.
Meşələrində vəhşi atlar kişnəyən
dağ başlarının
qanlı heyvan sümüklərilə dövrələnmiş sərhədləri
Gəldiyimiz yolun ucudur...**

O, keçmiş "müqəddəs xarabalıqları" qürurumuzun, şərəfimizin salnaməsi hesab etməkdə yanılmır.

**Yolçu, Şərqa isə yolun, onda sən
Hər daşı müqəddəs xərəbəyə bax!
O yerdə son damla qanını tökən
Yaralı igidlər vuruşur qoçaq.**

Nazim Hikmət xarakter etibarilə mübariz insan olmuşdur. O, azadlığı, həqiqəti, bərabərliyi sadəcə olaraq sevməyib, əlində silaha, məşələ çevirib, bayraq kimi dalğalandırıb və təbliğ edib, ən böyük meydanlarda haqq sözünü deməkdən çəkinməyib. Bu mənada N.Hikmətin inqilab şairi adını daşımağa haqqı böyükdür. O, 1930-cu ildə yazdığı "On doqquz yaşım" adlı şeirində belə deyir:

**Mən
Yenə söyləyirəm eyni nəğmələri...
Döndərmədi küləklər məni havada yarpağa
Mən qatdım qabağıma küləkləri...**

Lakin N.Hikmət "bir gül ilə bahar olmaz" ideyasını yaxşı başa düşür, bütün insanların mübarizəyə qoşulmalarını arzulayırdı. O, anlayırdı ki, azadlıq hamının haqqıdırsa,

mübarizə də hamının borcudur. N.Hikmət “dərdi çox, həmdərdi az dünyada” hamını mübarizəyə səsləyirdi.

Mən yanmasam,

sən yanmasan,

biz yanmasaq,

necə

çıxar

qaranlıqlar

aydınlığa...

(“Kərəm kimi”, 1930)

Nazim Hikmətin mübarizələrdə keçən ömür tarixi onu deməyə əsas verir ki, heç bir sürgün, təqib, həbsxana həyatı, işgəncə və s. onu dəyişdirə bilməyib. Əksinə bu cür gərginliklər onu daha da mətnləşdirib, qətiyyətini artırıb.

“Günəşi içənlərin mahnısı” (1928) şeirində şairin lirik-fəlsəfi, siyasi düşüncələrinin əksi diqqəti cəlb edir. Burada həyatı dəyişmək istəyən, mübarizə yolundan başqa yol tanımayan, ölümün üzünə dik baxan insanların pafoslu çağırışları haqq səsi kimi səslənir

Axın var,

Günəşə axın!

Günəşi zəbt edəcəyik,

Günəşin zəbti yaxın

Düşməsin bizimlə yola

evində ağlayanların

göz yaşlarını

boynunda ağır bir zəncir

kimi daşıyanlar!

N.Hikmət kommunist partiyasının üzvü və təbliğatçısı olmuşdur. O, daim Türkiyə, Sovet İttifaqı və beynəlxalq kommunist hərəkatı nümayəndələri ilə həmrəy olmuş və birgə fəaliyyət göstərmişdir. Buna görə o, vətəni Türkiyədə təqiblərə məruz qalmış və

vətən xaini səviyyəsində ittihad olunmuşdur. İstər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra, təxminən 2001-ci ilə qədər bu ittihadlar Türkiyədə N.Hikmətin həm yaradıcılığına, həm də şəxsiyyətinə müəyyən kölgələr salmışdır. Lakin N.Hikmətin kommunist hərəkatına bağlılığı heç zaman anti-milli xarakter daşımamışdır. N.Hikmətdə Türkiyə sevgisi, milli ruh və milli qürur duyğusu olduqca yüksək olmuşdur. Şair şeirlərinin birində Türkiyə haqqında belə yazır:

Məmləklər içində bir şirin məmləkətdir

Türkiyə, bizim məmləkət.

(“Məmədə son məktubum”, 1954)

N.Hikmət yaradıcılığında vətən mövzusu olduqca böyükdür. Onun sənətində vətən möhtəşəm bir obrazdır. Bu obraz bütün hallarda konkretidir. Yəni vətəndaşı olduğu Türkiyənin dənizi, gölü, çayı, şəhər və kəndləri, meşələri və s. bütövlükdə Vətən obrazının atributları şəklində məhəbbətlə tərənnüm olunur:

Namuslu, çalışqan, fağır insanların şəhəri,

doğma İstanbulum.

Sevgilim, sənin məkanın olan

haraya sürgün edilsəm,

hansı dustaqxanada yatsam.

kürəyimdə, torbamın içində götürdüyüm

və övlad həsrəti kimi ürəyimdə

sənin xəyalın kimi gözlərimdə daşdığım şəhər...

(“Məktub”, 1945)

Şeirdə İstanbul namuslu, çalışqan insanların şəhəri kimi mədh olunur. Şair azadlıqda, sürgündə və ya həbsxanada olmasından asılı olmayaraq qəlbdəki sevgisini İstanbuldan əsirgəmir, onun xəyalı ilə yaşayır, görüşünə can atır. Şeirdə İstanbul sevgisinin mahiyyətində vətən dayanır. Çünki İstanbula sevgi və məhəbbət o dərəcədə böyükdür

ki, bu sevgi İstanbula sığmır, İstanbulun hüdudlarını aşan bu sevgidən vətənin digər məkanlarına da pay düşür.

N.Hikmət romantik şairdir. Onun romantikası N.Hikmətə xas olan hiss və duyğuların izharında yeni keyfiyyət qazanır. Sevgi və həsrətin lirik-psixoloji mahiyyəti N.Hikmət romantikasında yeni bir poetik göstəriciyə çevrilir:

Mən bir ceviz ağacıyam Gülhanə parkında

Yarpaqlarım suda balıq kimi qıvıl-qıvıl

Yarpaqlarım ipək dəsmal kimi tiril-tilil

Qopararaq, gülüm, gözlərinin yaşını sil.

N.Hikmət lirikasında qeyri-adi poetik həssaslıq müşahidə olunur. Onun “mən”i daxilən narahatdır. Bu narahatçılığı doğuran səbəblər olduqca müxtəlifdir. “Qəlbim” (1948), “Dünyanın ən yazıq məxluqu” (1949), “Vəsiyyət” (1953), “Məmədə son məktubum” (1954), “Məməd” (1957), “Son avtobus” (1957), “Münəvərə məktun yazdım, dedim ki:” (1957) və s. şeirlərində bu səbəblər oxucu üçün aydınlaşır.

)

Nazim Hikmət harada yaşamasından asılı olmayaraq Azərbaycana böyük məhəbbət bəsləmiş, ona ürəkdən bağlı olmuşdur. Bu da səbəbsiz deyildir. Hər şeydən əvvəl Azərbaycan Nazim Hikmət üçün qədim türk yurdu və türk ruhunu qoruyan insanların yaşadığı müqəddəs bir məkan idi. Şair “Bakıya gedirəm” şeirində Azərbaycana səmimi duyğularını aşağıdakı kimi ifadə edir:

Bakıya gedirəm, ay balam,

Bakı-Əsli, mən-Kərəm.

Bakı gəncliyim demək,

Dost əlinə əmanət etdiyim ürək.

Nazim Hikmətin “Neftə doğru” adlı şeirinin mövzusu da Azərbaycanla bağlıdır. Şeirdə bir sıra təbiət lövhələri ilə yanaşı, əsasən Bakı mənzərələri timsalında Bakının obrazı əksini tapmışdır:

Düşünen beyni Moskovaysa ülkemizin,

Taze kan dağıtan kalbidir Bakü!..

İlik ve aydınlık bir güney gecesi...

Havalarda iri taşlı billur avizeler yanıyor...

Her tanesi içinden aydınlanan,

Şeffaf üzüm salkımları sallanıyor havalardan...

N.Hikmətin epik poeziyası daha çox ictimai-siyasi səciyyə daşıyır. “Cakonda və Si-ya-u”, “İnsan mənzərələri”, “Qurtuluş davası dastanından”, “Moskva simfoniyası”, “Zoya” və s. poemalarda problemə obyektiv baxış və münasibət insanı hadisələrindən düzgün nəticə çıxarmağa sövq edir, geniş poetik lövhələrdə həyatın ictimai-siyasi mənzərəsi əksini tapır.

N.Hikmətin dramaturji yaradıcılığı özünün ideya-məzmun genişliyi və sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə seçilir. Onun “Ocaq başında”, “Daş ürək”, “Piramida”, “28 yanvar”, “Güc bizdədir” adlı ilk səhnə əsərlərində dramatism zəifliyi müşahidə olunsa da ideya müxtəlifliyi, mövzunun həyatla əlaqəsi və s. məsələlər əhəmiyyətli görünür. Nazim Hikmətin bir dramaturq kimi formalaşmasında xalq tamaşalarının, rus və Avropa dramaturji ənənələrinin böyük təsiri olmuşdur. Məs., onun “Ocaq başında” adlı ilk pyesi Avstriya teatr truppasının İstanbula qastrol səfəri zamanı şairdə yaratdığı təəssüratlar nəticəsində yazılmışdır. “Piramida”, “Ayın on dördüncü günü”, “İmperializm” dramlarında sosial bərabərsizlik tənqid olunmuş və sinfi mübarizələr əksini tapmışdır. “Güc bizdədir” pyesində İstanbul zavodlarının birində çalışan insanların türk xalqının birliyi arzuları və xoşbəxtliyi uğrunda apardığı mübarizə diqqəti cəlb edir.

“Kəllə” əsərində cəmiyyət eyiblərinə qarşı kəskin etiraz və mübarizəyə çağırış əsas yerlərdən birini tutur. İlk variantda “Əmtə” adlanan bu əsər yenidən işlənmiş və “Kəllə” adı ilə çap olunmuşdur. Əsərdə hadisələr “Dollaryan” şərti adı ilə təqdim olunan bir şəhərdə baş verir. Dram əsərində hər şeyin pul üzərində qurulduğu, hətta vicdanın alınıb-satıldığı bir şəhərdə Dalbanezonun simasında namuslu insanların faciəsi təsvir olunur. Namuslu insan kimi Dalbanezo əsərdə tək deyil. İnsani keyfiyyətləri ilə seçilən Pedro da bu sırada dayanır. Dalbanezo ixtisasca həkimdir. O, vərəm xəstəliyindən əzab çəkən qızının həyatını xilas etmək üçün dərman hazırlamaq istəyir. Onun nəinki qızını, həm də bütün bəşəriyyəti xilas edə biləcək vərəm əleyhinə hazırlayacağı dərman haqqında mətbuatda gedən informasiya hay-küyə səbəb olur. Vərəm əleyhinə sanatoriyalar birliyinin üzvləri Vilyams və Paolino yalançı vədlər verməklə Dalbanezonu dərman hazırlamaq üçün hər cür şəraiti olan laboratoriyaya dəvət edirlər. Lakin dərman

hazır olmağa yaxın vicdanını satmış bu iki şəxs dərmanı məhv edir və müqavilə şərtlərini pozmaq adı altında yalançı ittihamla Dalbanezonu həbs etdirirlər. Dərman ehtiyacının yaratdığı fəsad onun qızının ölümünə səbəb olur. Dalbanezo həbsxanadan çıxandan sonra səfil həyat sürür və bir müddətdən sonra ölür. Pul üzərində qurulan cəmiyyət üzvləri Dalbanezonun meyidindən də əmtəə kimi istifadə edib onun kəlləsini pula satırlar. Əsər cəmiyyət qüsurlarının tənqidi və bu cəmiyyətə qarşı mübarizə ideyasının təbliği baxımından əhəmiyyətlidir.

“Yusif və Züleyxa” pyesinin mövzusu dini əfsanədən götürülmüşdür. Əsərin yazılma tarixi dəqiq olmasa da, pyesin təxminən 1950-ci ildə yazılması ehtimal olunur. Çünki N.Hikmət 1950-ci ilin yanvarında oğlu Məmədə yazdığı məktubda Yusif haqqında əsər yazacağını qeyd edir. Həmin ilin martında oğluna yazdığı digər məktubda isə “Yusif əleyhüssəlam” adlı əsəri tamamladığını bildirir. Bu əsər 1953-cü ildə rus dilinə tərcümə edilərkən “Yusif və Zeliha” adı ilə çap olunur. N.Hikmət əsəri yazarkən xalq arasında yayılmış Yusif və Züleyxa əfsanələri, klassik ədəbiyyatda məşhur olan “Yusif və Züleyxa” poemaları ilə tanış olmuşdur. Özünün yazdıqlarına görə bunlardan başqa o, ilk növbədə “Yusif və Züleyxa” üzərində işləyərkən İncil və Qurandan daha çox istifadə etmişdir. Lakin N.Hikmətin yuxarıda qeyd olunan mənbələrdən istifadə etməsinə və indiyə qədər Yusifin ədəbiyyatda ideal insan (peyğəmbər) obrazında təqdim olunmasına baxmayaraq, bu əsərdə Yusifə bir qədər fərqli münasibət bildirilir. Bu, N.Hikmətin kommunist dünyagörüşündən, kommunist ideologiyasının mərkəzi olan Sovet İttifaqı ilə birbaşa bağlılığından irəli gəlirdi. Yusifin aclıq zamanı insanlara taxılı pulla satması və bu kimi digər səhnələrdə kommunist ideologiyasının N.Hikmətə təsirini danmaq qeyri-mümkündür. Buna görə N.Hikmət zəhmətkeş təbəqənin nümayəndəsi Menofisi Yusifə qarşı qoyur. Menofis obrazının əsərə daxil edilməsinin səbəbi barədə N.Hikmət yazır: “Əsərdə Yusifin qarşısına bir müsbət adam obrazı, sinfi mübarizənin ilk müsbət surətini çıxarmaq lazım idi. Xatirimə gəldi ki, Yusif hekayəsi Misirdə azad bənnaların təşkil etdikləri və tarixdə ilk tətillər kimi qeyd edilmiş ümumi tətillər hadisəsi ilə təqribən eyni vaxtda vaxt olur. Bu ilk tətillərin rəhbəri, başçısı olaraq mən misirli daşyonan Menofis obrazını yaratdım”.

Göründüyü kimi, müəllif dövrün tələblərinə uyğun məsələlərə ideoloji prizmadan yanaşmağa üstünlük vermiş, məhəbbət əfsanəsi motivində sinfi mübarizə elementlərini qabartmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Yusif və Züleyxa əhvalatları, Yusifin hakimiyyətə gəlməsi, Misirdə aclıq hadisəsi, Yusifin qardaşlarının Misirə gəlişi və s. ənənəvi motivlər əsərdə diqqəti cəlb edir.

Yusiflə Menofis bir-birinə əks obrazlar kimi təqdim olunur. Qəribədir ki, əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq burada Yusif ideallaşdırılmır. N.Hikmət Menofisi Yusifə qarşı qoyur. O daha ağıllı, daha güclü bir insan kimi diqqəti cəlb edir. Menofis xalqa bağlı olduğu üçün onun ölümü əbədi yaşayış kimi təqdir olunur.

“Yolçu” (1942) və “Stansiya” (1958) pyeslərində hadisələr eyni problem ətrafında cərəyan edir. Daha doğrusu, N.Hikmət “Yolçu” əsəri üzərində bəzi dəyişikliklər etmiş və yeni variantı “Stansiya” adı ilə çap etdirmişdir. “Yolçu” pyesinin ideyasını azadlıq hərəkatı problemləri təşkil edir.

HƏMZƏ NİYAZI

Həmzə Niyazi 1889-cu ildə Kokand şəhərində təbib ailəsində anadan olmuşdur. H.Niyazi əvvəlcə əski tipli ibtidai məktəbdə, sonra isə mədrəsədə təhsil almışdır. Mədrəsədə olan təlim-tərbiyə onu qənaətləndirmədiyi üçün o, müstəqil şəkildə mütaliə etmiş və biliyini zənginləşdirmişdir. H.Niyazi Nəvai, Babir, Firqət və digər bu kimi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığına dərinlən bələd olmuş, onların yaradıcılıq ideyalarından çox şey öyrənmiş və bütün həyatı boyu onları özünə müəllim hesab etmişdir.

H.Niyazi əsasən, 1905-ci ildən etibarən ədəbi-bədii yaradıcılığa başlamışdır. Yaradıcılığa qədəm qoyduğu ilk anlardan başlayaraq o, həm klassik, həm də müasir üslubda əsərlər yazmışdır. Lakin onun 1905-1909-cu illərdə yaratdığı əsərlərin böyük əksəriyyəti klassik üslubda olmuşdur. Bu dövr yaradıcılığında onun şeirləri həm forma, həm də mövzu baxımından daha çox klassik özbək ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndələri olan Muqimi və Firqətin şeirlərinə uyğun gəlirdi. Klassik dövrə olan möhkəm bağlılıq və aludəçilik onun sənətində təqlidçilik halına çevrilməmiş, əksinə ideya-estetik baxımından tamamilə orijinal şeirlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. H.Niyazi yaradıcılığının ilk əvvəllərində “Nihon” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır.

1913-cü ildə o, Əfqanıstan, Hindistan, Ərəbistan və Türkiyəyə səfər edir. Eyni zamanda Rusiyanın cənub əyalətlərinin bir çox yerlərində də olur.

1915-1916-cı illərdə H.Niyazinin ardıcıl olaraq bir neçə kitabı işıq üzü görmüşdür. “Ağ gül”, “Sarı gül”, “Yaşıl gül”, “Qızıl gül” və başqa kitablarında onun bu vaxta qədər yazmış olduğu əksər şeirləri çap olunur. Eyni zamanda o, 1915-ci ildə “Elm hidayəti” və “Zəhərli həyat” pyeslərini, “Yeni səadət” adlı nəsr əsərini yazıb çap etdirir.

1905-1916-cı illərdə şairin yaradıcılığı lirik və maarifçi-demokratik istiqamətdə inkişaf etmişdir.

H.Niyazi 1911-1915-ci illərdə geniş pedaqoji fəaliyyətdə olmuşdur. Belə ki, əvvəlcə Kokandda, sonra isə Mərgilanda yeni üsullu məktəb açır, hər iki məktəbdə zəhmətkeş balalarına pulsuz dərs deyir. Hətta bu məktəblər üçün “Oxu kitabı”, “Qiraət kitabı”, “Yeni ədəbiyyat” adında dərsliklər də yazır. Mühafizəkar qüvvələrin nəyin bahasına olursa-olsun bu məktəbin bağlanmasına cəhd göstərmələri H.Niyazinin böyük prinsipiallığı nəticəsində hər dəfə dəf edilmiş və məktəb bir neçə il fəaliyyət göstərə bilmişdir. 1917-ci il fevral burjua-demokratik inqilabını şair böyük rəğbətlə qarşılayır. Çünki ona elə gəlir ki, əsrlər boyu xalqın düçar olduğu bəlalara inqilabdan sonra çarə tapılacaq. Çox qısa vaxt keçdikdən sonra H.Niyazi fevral inqilabının əsl mahiyyətini başa düşdü. Ona görə özünün əvvəlki düşüncələrinin əleyhinə gedərək, Müvəqqəti hökuməti tənqid və ifşa edən çoxlu şeirlər yazdı. Öz ideallarını və əsl həqiqəti xalqa çatdırmaq üçün o, 1917-ci ilin mart ayında Kokandda “Kenqaş” (“Məclis”) adlı jurnal çıxarmağa başladı.

. O, 1929-cu ildə qırx yaşında ikən Şahimərdan (indiki Həmzəabad) kəndində öldürülmüşdür.

YARADICILIĞI

Həmzə Niyazi öz yaradıcılığı ilə müasir özbək ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. O, bədii yaradıcılığa 1905-ci ildən başlamışdır. H.Niyazi 1905-1909-cu illərdə klassik üslubda yazmışdır. Bu illərdə Şərq ənənəvi motivi kimi o da didaktikaya daha çox yer verirdi. Onun 1909-1913cü illər yaradıcılığı həm forma, həm də məzmun baxımından fərqlənməyə başladı. Bu, bilavasitə H.Niyazinin dünyagörüşündə və həyata baxışlarında əmələ gələn dəyişikliklər ilə bağlı idi. Həmin illərdə şairin yaradıcılığında haqqa, ədalətə, mərifətə çağırış meylləri daha da güclənməyə başladı.

H.Niyazi yazmış olduğu təmsillərində janrın imkan və tələbləri daxilində etik-əxlaqi məsələlərə, dostluq, yoldaşlıq, düzgünlük və s. problemlərə geniş müdaxilə edirdi. Məsələn, 1914-cü ildə yazılmış “Tısbağa və Əqrəb” təmsili nəsihət və ibrətamiz fikirlərin təbliği baxımından xarakterikdir. Təmsildə əhd-vəfa qılıb tısbağa ilə dostluq edən əqrəb az vaxt keçmədən bu əhdinə xilaf çıxır və çayı keçərkən tısbağanı sancmağa başlayır. Tısbağa bunun səbəbini soruşanda əqrəb cavab verir ki, bu mənim adətimdir, kiminlə dostluq edirəmsə, axırda xəyanət edib zəhərləmək istəyirəm. Ona görə də müəllif öz nəsihətlərini aşığdakı kimi verir və əsərin də ideyasını buna bağlayır:

Budur son nəsihət: Gərək heç zaman,

Əqrəblə yoldaşlıq etməsin insan.

Kim öz düşmənilə bağlayır ülfət,

Yaradır özünə böyük fəlakət.

1914-1915-ci illərdə isə H.Niyazi sənətində etik-əxlaqi məsələlər geniş yer tutmaqla yanaşı, maarifçilik ideyalarının təbliği də xüsusi formada üzə çıxmağa başladı. Demək olar ki, 1917-ci ilə qədər onun yaradıcılığının əsas leytmotivini ardıcıl olaraq din, islama etiqad, haqqa, ədalətə, mərifətə və maarifləndirməyə çağırış təşkil edirdi.

H.Niyazinin 1915-1916-cı illərdə nəşr olunmuş ayrı-ayrı şeir və nəsr əsərlərində maarifçilik ideyalarına geniş yer verilmişdir. "Ağ gül", "Qızıl gül", "Sarı gül" şeir topluları və "Yeni səadət" adlı nəsr əsəri bu baxımdan xarakterikdir.

"Yenə səadət" əsərində müəllif Məryəm və Alimcanın simasında elmin, savadın insan həyatında oynadığı rolu göstərmişdir.

ABDULLA QƏDİRİ

A

Abdulla Qədiri özbək ədəbiyyatını yeni ideyalarla zənginləşdirən, müasir özbək ədəbiyyatının bədii səviyyəsini yüksəldən, roman janrının inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkardır. O, 1894-cü ildə Daşkənddə bağban ailəsində anadan olmuşdur. İlk öncə təhsilini əski tipli məktəbdə almışdır. Sonra isə "rus-özbək" (bunu həm də "rus yerlilər" məktəbi də adlandırırlar) məktəbində oxumuşdur. A.Qədiri bədii yaradıcılığa erkən yaşlarından başlamışdır. O, 1909-cu ildən başlayaraq şeirlər və kiçik hekayələr yazmışdır. A.Qədirin 1917-ci ilə qədərki yaradıcılığı janr baxımından çoxtərəflidir. Belə ki, o, bu illərdə şeir, dram və hekayələr yazaraq, əsasən köhnə adət-ənənələri və cəhəlin baş alıb getdiyi, bunun nəticəsində adamların acınacaqlı həyat sürdüyü cəmiyyəti tənqid edirdi. "Əhvalımız", "Millətimiz" şeirləri, "Bəxtsiz nişanlı" (1914), "Qadın düşkünü" (1915) pyesləri, "Düyn" (1915), "Cinlər məkanı" (1916) və digər hekayələri cəmiyyət eyiblərinə etiraz baxımından xarakterikdir.

1915-1917-ci illərdə A.Qədiri mədrəsədə təhsil alır. Burada o, ərəb və fars dillərini öyrənir. Ərəb və fars dillərini bildiyi üçün Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olur. 1915-ci ildə onun "Bəxtsiz nişanlı" pyesi çapdan çıxır. 1916-cı ildə isə yazıçının "Əxlaqsız" hekayəsi işıq üzə görünür. Bunlar A.Qədirin çap olunmuş ilk əsərləri hesab olunur.

1917-ci ildən sonra A.Qədiri jurnalistika sahəsində çalışır. 1923-cü ildə ilk özbək satirik jurnalı olan "Müştüm"də mühərrirlik fəaliyyətinə başlayır. A.Qədiri 1924-cü ildə Moskvaya gedib Dövlət Jurnalistika İnstitutuna daxil olur. Moskva təhsili A.Qədirinin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

Roman sahəsində A.Qədiriyə iki əsəri şöhrət gətirmişdir. Bunlardan biri "Ötən günlər" (1926), ikincisi isə "Mehrab əqrəbi"dir (1928).

"Ötən günlər" romanı XIX əsrin birinci yarısında özbək xalqının acınacaqlı həyatının təsviri, feodalizm dövrünün ictimai ədalətsizliklərinin, mövhumat və cəhalətin tənqidi baxımından səciyyəvidir. Əsər keçmiş sovet birliyində yaşayan bir çox xalqların, o cümlədən Avropa xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur.

"Ötən günlər" ilk özbək romanından biri kimi 1968-ci ildə alman dilinə tərcümə edilmiş və Berlin şəhərində çap olunmuşdur. Hətta alman ədəbiyyatşünas alimi Niota Tunnin roman haqqında dərc etdirdiyi elmi məqalə bu əsərin Qərb dairəsində böyük maraq doğurduğundan xəbər verir.

"Ötən günlər" romanının məzmununu qabaqcıl fikirli Atabəy və onun tərəfdarları ilə onlara əks qüvvələrin arasında baş vermiş ziddiyyət təşkil edir.

Atabəy romanın əsas obrazıdır. O, öz dövrünün bütün eybəcər qayda-qanunlarına qarşı mübarizə aparır. Onun Gümüşlə sevgi sərgüzəşti romanın süjetinin əsasını təşkil edir. Onların bir-birlərinə dərin və səmimi sevgiləri köhnə adətlərə sığmır, qara niyyətli adamların etirazlarına səbəb olur.

Atabəy Gümüşü sevdiyi halda, məcburiyyət ucbatından Zeynəblə də evlənir. Zeynəb Atabəyin

"Mehrab əqrəbi" romanının baş qəhrəmanı Ənvərdir. Əsərdə Ənvərin uşaqlıq dövründən müəyyən haşiyələr çıxılsa da, əsasən onun sarayda işlədiyi dövrlər daha çox diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. O, xeyirxah adamdır. Dostluqda sədaqətlidir. Hələ mədrəsədə oxuyarkən sinif yoldaşı Nəsimi ilə dostluğu və çiçək xəstəliyindən ölən Nəsiminin Ənvərin qəlbində oyatdığı kədər bilavasitə onun səmimi və vəfalılığından xəbər verir. Vaxt elə gətirir ki, o sarayda mirzə, bir müddətdən sonra isə baş mirzə olur. Əslində müəllif burada iki böyük fərqdən, iki böyük əksliklərdən söhbət açır. Bir tərəfdə Xudayar xan və onun tərəfdarları, digər tərəfdə öz əməli ilə bir neçə adamın rəğbətini qazanan xeyirxah Ənvər. Müəllif Ənvərin sarayda baş mirzə təyin olunması ilə heç də demək istəmir ki, Xudayar xan yaxşı, xalq üçün can yandıran adamları sarayda irəli çəkir.

Yazıçı bu fakta olduqca təbii don geyindirir. Onun saraya baş mirzə təyin olunması sarayda işıqlı düşüncə sahiblərinə meydan verilməsinə yox, sadəcə Xudayar xanın

idarəçilik aparatının çevik fəaliyyətinə xidmət məqsədi güdüdü. Çünki Xudayar xan Ənvərin işə məsuliyyətini və savadlı fərmanlar yazılmasını nəzərə alıb bu addımı atır. Xanın nəzərində belədir ki, Ənvərdən başqa heç kəs bu işin öhdəsindən gələ bilməz. Demək, xan bu addımı atanda onun xalqa verəcəyi xeyri yox, öz işinin operativliyini nəzərə alır. Ona görə də ilk əvvəllər Ənvər baş mirzə təyin olunmaq barədə sözsöhbətləri eşidəndə öz fikirlərini belə ifadə edir: “Baş mirzə olsam, özüm xalqın iztirabları dəryasına girməli olaram. Axı, mən bütün bu işlərdə iştirak etməyə məcburam. Xana yaranmaq xatirinə mən bir çox işləri onun istədiyi şəkildə təqdim etməli olacağam”.

Ənvər baş mirzə təyin olunduqdan sonra böyük ziddiyyətlərlə qarşılaşır. Müəllif əsərdə hadisələri get-gedə gərginləşdirir. Ənvərin saraya olan nifrəti çoxalmağa başlayır. O, baş mirzə vəzifəsindən uzaqlaşmaq istəyir.

Romanda müsbət obrazlar sırasında Sultanəli, bezçi Səfər, Rəhim, Şərif, Kabilbayın adları xüsusi çəkilir. Müəllif onların hər birinə fərdi yanaşmış, bu obrazların xarakter xüsusiyyətlərindən söhbət açmışdır. Nəticədə adları çəkilən hər bir şəxsin fəaliyyəti, şəxsiyyəti, həyat məramları tam mənada açıqlanmışdır.

A.Qədri əsərdə Saleh Məxdum obrazına kompleks yanaşmışdır. Yəni Saleh Məxdum əsərdə birtərəfli təsvir olunmur. Saleh Məxdum müəllimdir. Uşaqlara təhsil verməklə məşğuldur. Məhz onun müəllimliyini nəzərə alıb, yazıçı Saleh Məxdumu kəskin tənqid etməkdən uzaqda dayanır. Yəni tez-tez əsərdə hadisələrə müdaxilə edən yazıçı Saleh Məxdumun çatışmayan cəhətlərindən, qüsurlarından bəhs açdıqdan sonra qeyd edir ki, o, müəllim olduğu üçün, çoxlu adama savad verdiyi üçün onu çox tənqid etmək olmaz. Bundan sonrakı hissələrdə müəllif öz müdaxilələrində verdiyi sözə əməl edir və Saleh Məxdumu tənqid etmir, sadəcə onun həyatını işıqlandırır. Bu prosesdə isə obrazın kimliyi, xarakteri açılır. Oxucu görür ki, o, xəsis olmaqla yanaşı, var-dövlət hərisidir. Pul xatirinə Saleh Məxdum peşəsinə və yaşına yaraşmayan hərəkətlər etməkdən belə çəkinmir.

Oxucu Saleh Məxdumun qızını xana vermək istəyi səhnəsində onun xarakteri ilə bağlı tamamilə yeni cəhətlər kəşf edir. Bundan sonra oxucu görür ki, Saleh Məxdum xan qayınatası kimi özü haqqında daha yüksək fikirdədir. Əsərin sonunda müəllif Saleh Məxdumu gülünc vəziyyətdə saxlamaqla insan əqidəsinin eybəcərliklərinə qarşı kəskin etirazını bildirir.

Əsərdə amansızlığı, rəzil və əxlaqsızlığı ilə seçilən obrazlardan ən böyüyü Xudayar xandır. Xudayar Kokandın hökmdarıdır. Təxminən 1865-ci ildə üçüncü dəfə taxta çıxan Xudayar xanın zülmü və zorakılığı daha da artmışdı. Təkcə Sır-Dərya kanalının çəkilişi zamanı adamlara edilmiş zülm onun ədalətsiz və zülmkarlığının ən bariz nümunəsinə çevrilir. Kanalın çəkilişi zamanı adamlar çətin iş rejimində, yarıac işlədiklərindən o qədər

zəifləyirlər ki, hətta kətməni qaldırmağa gücləri qalmır. Bu vəziyyətdə xanın onlara rəhmi gəlmək, kömək etmək əvəzinə, başqalarına görk olsun deyə günahı oldu-olmadı kimlərisə cəzalandırması onun qəddarlığından xəbər verir. Xudayar xan daim öz hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi qayğısına qalır. Bunun üçün o ruhaniləri, tacirləri, bir sözlə yüksək təbəqənin nümayəndələrini öz ətrafına toplayır. Boş olan dövlət xəzinəsini onsuz da ağır həyat keçirən zəhmətkeşlərdən yığılan vergi hesabına doldururdu. Xudayar xanın zülmü o dərəcəyə çatır ki, qara günlərini yaşayan adamlar qorxularından səslərini belə çıxarmırlar. Yazıçı Xudayar xanın hakimiyyət dövrünü əsərdə belə səciyyələndirir: “Xudayar qeyri-məhdud ixtiyar sahibi olub, azad surətdə qamçı oynadır, qılıncını xalqın qızıl qanına boyayırdı”. Digər bir yerdə isə A.Qədiri Xudayar xanın xarakterini bu cür açıqlayır: “Nə xəzinənin boşluğu, nə də görüləcək işin müstəsna dərəcədə çətin olması onu narahat etmirdi”. Müəllif xanın qadın düşkünü olmasına, onun hərəmxanasında çoxsaylı qadınların saxlanılmasına aid haşiyələr çıxır. Bu xüsusda xanın arvadı Ocağa amlə Gülzarın söhbəti böyük maraq doğurur. Ocağa adim deyirki, “hərəmxanada yer yoxdur, dövlət əldən gedir, gərək biz imkan verməyəək ki, xan yeni gözəl qızlar və ya kənzilər tapsın”.

Hərəmxana həyatının təsvirini verməklə yazıçı bir çox məsələlərə toxunur və bunları dövrün eybəcərlikləri səviyyəsində tənqid edir. A.Qədiri burada qadın hüquqsuzluğu, məişət pozğunluğu, əxlaqsızlıq və iqtisadi zərər məsələlərinə toxunur.

Xudayar xanın ətrafına toplanan mühafizəkar insanların ən amansız və rəzili molla Əbdürrəhmandır. O, vəzifə, şan-şöhrət düşkünüdür. Bunun üçün hər şeyə hazırdır. Yazıçı Əbdürrəhmanı əqrəbə bənzədir. Yəni o, Ənvərdən daim yaxşılıq görsə də, ona minnətdarlıq etmək əvəzinə, pislik edir. Əsərdə Əbdürrəhmanın əqrəb xisləti onun canından gəlir. Molla Əbdürrəhmanın iş yoldaşları olan Kolandşah və Şəhadət də eyni yolun yolçularıdır.

Yazıçı bu üç insanın timsalında qəlbi xəyanət və küdurətlə dolan adamların bədii obrazını yaratmış və onlara özünün dərin nifrətini bildirmişdir.

Ümumiyyətlə, “Mehrab əqrəbi” romanı yüksək ideya-məzmunu və bədii xüsusiyyətləri ilə seçilən əsərdir. Əsərdə süjet ardıcılığı və dramatiklik qarşıya qoyulan məqsədin açılma və aşılmasında müstəsna rol oynayır. “Mehrab əqrəbi” romanı özbək ədəbiyyatında ən böyük ədəbi hadisələrdən biri kimi qeyd olunmuşdur.

ÇOLPAN

Əbdülhəmid Süleyman oğlu Çolpan 1897-ci ildə Əndəlican şəhərində anadan olmuşdur. Çolpan onun təxəllüsüdür. Mənası dan ulduzu deməkdir. O, əvvəlcə əski tipli

məktəbdə, sonra isə mədrəsədə təhsil almışdır. Onun ictimai-siyasi və elmi dünyagörüşünün formalaşmasında, ədəbiyyata marağının yüksəlməsində şair atası Əbdülhəmid Süleymanın (1874-1929) müstəsna xidməti olmuşdur. Çolpan mükəmməl mədrəsə təhsili aldıqdan sonra bütün Türkünstanda ensiklopedik zəka sahibi kimi tanınmağa başlamışdır. Demək olar ki, o, sərbəst şəkildə ərəb, fars, türk və rus dillərini öyrənmiş və bunun nəticəsində həmin xalqların ədəbiyyat nümunələrini orijinaldan oxumaq imkanı əldə etmişdir. Firdovsi, Hafiz, Sədi, Xəyyam, Rumi, Füzuli, Nəsimi, Tofiq Fikrət, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Qabdulla Tukay, Puşkin, Qoqol, Lermontov və onlarla digər sənətkarları orijinaldan oxuması bir sənətkar kimi onun mənəvi oyanış və inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Çolpan bədii yaradıcılığa 1913-cü ildə, yəni 16 yaşında ikən başlamışdır. Bu illərdə Türkünstanda maarifçilik hərəkatı geniş vüsət almışdı. Ona görə də şairin yazdığı şeirlərin böyük əksəriyyəti maarifçi ideyaların təbliği baxımından xüsusi olaraq seçilirdi. Çolpan bu illərdə paralel olaraq hekayə və oçerklər də qələmə almışdır. Yaradıcılığının başlanğıc dövründə yazdığı şeir, hekayə və oçerkləri “Fərqanənin səsi”, “Türkünstanın səsi”, “Türkünstan vilayətinin qəzeti”, “Ayna”, “Şura” qəzet və jurnallarında çap olunmuşdur.

Çolpan 20 yaşında olanda Oktyabr inqilabı qələbə çaldı. İnqilabdan sonra bir çox yeni qəzetlər çap olundu. Çolpan yeni dərc olunan “Qızıl bayraq”, “Türkünstan”, “Buxara xəbərləri” qəzetlərində çalışmağa başladı.

O, istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında xalqın azadlıq, müstəqillik, xoşbəxtlik arzularını ifadə etmiş və buna görə qatı bolşevik əqidəli adamlar tərəfindən təqiblərə məruz qalmışdır.

Çolpanın “Oyanış” (1922), “Bulaqlar” (1924), “Dan sirləri” (1926), “Söz” (1925) adlı şeir kitabları şairin milli düşüncə və təəssübkeşliyini əks etdirmək nöqtəyi-nəzərindən diqqəti daha çox cəlb edir.

Yaradıcılığında milli azadlıq və milli səadət uğrunda mübarizə meyllərinin olduğuna görə Çolpan 1937-ci ilin payızında dustaq edilir. O, 1938-ci il 5 oktyabr tarixli qərarına görə xalq düşməni adı ilə güllələnir.

YARADICILIĞI

Çolpan geniş və çoxsahəli ədəbi-bədii yaradıcılıq irsinə malikdir. Milli şüurun oyanmasında, milli-mənəvi əqidənin formalaşma və inkişafında Çolpan yaradıcılığının misilsiz əhəmiyyəti vardır. O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. 1905-1907-ci illər rus burjuva-demokratik inqilabı illərində və ondan sonrakı dövrlərdə maarifçi-demokratik ədəbiyyatın inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu.

1913-cü ildə yaradıcılığa başlayan Çolpan şeirlərində əsasən maarifçilik görüşləri üstünlük təşkil edirdi. “Cəhalət qurbani”, “Doktor Məhəmmədyar” əsərləri şairin köləlik və cəhalətə qarşı mübarizə və barışmazlığını əks etdirir. Oktyabr inqilabının təsiri nəticəsində ölkədə baş vermiş kəskin ictimai-siyasi dəyişikliklər Çolpanın həyata baxış və dünyagörüşünə güclü təsir göstərdi.

Yaradıcılığında mövcud olan maarifçilik ideyaları bundan sonra açıq şəkildə milli azadlıq ideyalarının təbliği ilə əvəz olunmağa başladı. Məs., şairin 1921-ci ildə yazmış olduğu “Pərişan ölkəmə” şeiri mənsub olduğu xalqın azadlıq, xoşbəxtlik yoluna qovuşmaq naminə şair narahatçılıqlarının, arzu və istəyinin konkret ifadəsidir. Şeirdə şair Oktyabr inqilabından sonra öz səadət və xoşbəxtliyini tapmayan, nəticədə pərişan, qəmli və kədərli olan ölkəsinə müraciət edir:

Ey dağları göylərə salam verən zor ölkə,

Nədir sənin üstündə o qaranlıq, o kölgə?

Çolpan xalqının, millətinin başı üzərindən bu cür qara qüvvələrin yox olmasını yeganə çıxış yolu hesab edir. Lakin bunun da asan olmadığını, birlik və mübarizə nümayiş etdirmək yolu ilə mümkünlüyü qeyd edir:

Neçin sənin məğrur sənin “Rədd ol!” demir onlara?

Neçin sənin azad könlün nicat vermir qullara?

Zəncirlərinmi şaqıldayır yanıq biləklərində?

Ümidlərimi solub gedir sönən bəbəklərində?

Neçin qanlar dənizidir qismətin?

Neçin susur... şahə qalxmır ləyaqətin, cürətin?

Axı neçin gözlərində ildırım yox, alov yox?

O canavar canilərin gözü acdır, qarnı tox!

Göründüyü kimi “Pərişan ölkəmə” şeirində şairin milli müstəqillik və azadlıq idealları olmazın dərəcədə yüksəkdir. Paralel surətdə millətinin taleyinə qənim kəsilən “gözü ac, qarnı tox” düşmənlərinə böyük nifrət ifadə olunmuşdur.

“Oktyabr” şeirində isə ictimai-siyasi və tarixi hadisələrə obyektiv münasibət bildirilir. Çolpan bu şeiri ilə Oktyabr inqilabının və onun nəticələrinin əsl mahiyyətini açıb göstərir.

Şair haqlı olaraq Oktyabr inqilabını dünyanı öz məhvərindən çıxaran, xalqların milli müstəqillikləri yolunda əngəllərə çevrilən, milli xalqları gəlmə ideologiya girdabına salan saxta hərəkət, hərbi çevriliş və millətlərin üzləşdiyi yeni faciə formasında mənalandırır:

– Ey, bu gün, ey, bu gün dünyalar sarsıldı!

Fikirlər, xəyallar, rüyalar sarsıldı!

Ey, bu gün alovlar dünyanı yandırdı,

İnsanlar ac, yeri qan ilə qandırdı.

Ey, bu gün göylərdə günəşlər tutuldu,

Ey, bu gün tufanlar, boranlar qudurdu,

Ey, bu gün cəhənnəm alovlar püskürdü,

Ey, bu gün vulkanlar tüpürdü.

Ey, bu gün şimşəklər çaxdılar, çaxdılar.

Ey, bu gün dalğalar axdılar, axdılar.

Ey, bu gün ağ dolu aləmi yıxan gün!

Ey, bu gün kürrəmiz oxundan çıxan gün!

Ona görə də şair şeirin son hissəsində inqilabın yalançı mahiyyətini açmaqla, bu siyasi aksiyanı ümidlərin boşa, puça çıxması şəklində səciyyələndirir:

Dolunun aləmi yıxması heçdir,

Kürənin oxundan çıxması heçdir!

Xalq dənizdir, xalq dalğadır, xalq gücdür,

Xalq üsyandır, xalq alovdur, xalq dağdır.

Çolpan sırf milli şairdir. Əsasən onun yaradıcılığının mövzusu Özbəkistandır, baş qəhrəmanı isə özbək xalqıdır. O, əqidə baxımından da milli dəyərlərə bağlı olan və ona sadıq qalan sənətkardır. Düzdür, onun yaradıcılığında milli məzmun və ideya kəsb etməyən şeirlər də mövcuddur. Məs., inqilabi ideya və yeni cəmiyyətin tərənnümünə həsr edilmiş “Qızıl bayraq”, “10 il Leninsiz”, “Azad türk bayramı”, “10 il” və s. şeirləri buna misal ola bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu hal Çolpan yaradıcılığında keçici və ötəri xarakter təşkil edir.

Çolpan ictimai-siyasi şeirlərində olduğu kimi, təbiət təsvirli şeirlərində də xalqına, vətəninə olan dərin məhəbbətini nümayiş etdirə bilmişdir. Təbiət mövzusunda məharətlə istifadə yolu seçməklə Çolpan bir çox hallarda gözəl təbiət fonunda xalq və vətən məhəbbətini özünəməxsus ifadə etmişdir. Çolpanın “Baharda”, “Bahara sığındım”, “Bənövşə”, “Bahar gəldi”, “Gözəl” və s. şeirləri təbiət və xalq həyatının təsviri baxımından xarakterikdir.

QAFUR QULAM

Q

Qafur Qulam 10 may 1903-cü il tarixində Daşkənd şəhərində anadan olmuşdur. 1912-ci ildə atası Qulam Oripov vəfat etdiyi üçün o, əmisinin himayəsində yaşamışdır. Onun atası ədəbiyyat həvəskarı olmuş, “Mirzə” və “Qulam” təxəllüsləri ilə çoxlu şeirlər yazmışdır. Qafur Qulam 1918-ci ildə 8 aylıq ibtidai sinif müəllimi hazırlayan kursa daxil olur. Buranı qurtardığı üçün 1919-cu ildə ibtidai məktəbdə müəllim işləyir. Pedaqoji sahədə xüsusi xidmətləri nəzərə alınaraq Maarif Komissarlığının tapşırığı ilə 1923-cü ildə ona internat məktəbi təşkil etmək həvalə olunur. O, bu tapşırığı ləyaqətlə yerinə yetirir və həmin ildə yeni yaradılmış internat məktəbinə müdir təyin olunur. Qafur Qulamın ilk şeiri də 1923-cü ildə internat məktəbində işlədiyi vaxt yazılmışdır.

Şair 1923-28-ci illər arasında paralel olaraq məktəb-maarif, həm də komsomol sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Bu illər arasında Q.Qulam olduqca məhsuldar yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Demək olar ki, 1930-cu ilə qədər şair 500-dən artıq şeir, hekayə, felyeton, oçerk və poema yazmışdır. O, 1928-1942-ci illər arasında bir çox qəzet və jurnallarda işləmişdir. Ümumiyyətlə, bir şair kimi mətbuatın onun həyatında rolu böyük olmuşdur. Q.Qulam “Şərq həqiqəti”, “Qızıl Özbəkistan” qəzetləri və “Yer üzü”, “Müştüm” jurnalları ilə daha yaxın əməkdaşlıq etmişdir.

Qafur Qulam klassik özbək ədəbiyyatının dahi sənətkarı Əlişir Nəvai yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, onun haqqında bir neçə məqalə və şeirlər yazmışdır. O, 1939-cu ildə Nəvainin “Fərhad və Şirin” poemasını nəsr şəklinə salaraq çap etdirmişdir.

Q.Qulam 1943-cü ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir. 1963-cü ildə isə Özbəkistanın xalq şairi fəxri adına layiq görülmüşdür. Yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilərək 1946-cı ildə Dövlət və 1973-ci ildə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür.

Qafur Qulamın tərcüməçilik sahəsində xüsusi xidmətləri vardır. Şairin Azərbaycan, türk, rus və bir sıra Avropa xalqları ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr özünün orijinallığına görə seçilir. O, ayrı-ayrı vaxtlarda S.Vurğundan, Şekspirdən, Qorkidən, Mayakovskidən və başqalarından özbək dilinə tərcümələr etmişdir. Qafur Qulam 1966-cı ildə vəfat etmişdir. 1970-1978-ci illər arasında şairin əsərlərindən ibarət 12 cildliyi çapdan çıxmışdır.

YARADICILIĞI

Qafur Qulamın çoxlu nəsr əsərləri mövcuddur. Təkcə 20-ci illərin axırı və 30-cu illərin əvvəllərində o, 40-dan çox hekayə yazmışdır. Bu dövr nəsr əsərlərində köhnə həyatın pislilikləri, eybəcərlikləri tənqid və ifşa olunur, yeni həyata çağırış əsas yer tutur. Qafur Qulam sonrakı dövr nəsr yaradıcılığında əsasən vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq hissi aşılaman fikirlərə xüsusi əhəmiyyət verir, real həyatın obyektiv təsvir və təzahürünü canlandırmağa səy göstərirdi.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, Qafur Qulam hər şeydən əvvəl dövrünün, xalqının ən qüdrətli, ən tanınmış şairi idi. Onun poeziyası geniş əhatə dairəsinə görə seçilən və fərqlənən sənətdir.

Qafur Qulam vətənpərvər şairdir. Demək olar ki, o şeirlərinin böyük qismində doğma ölkəsinin tarixi keçmişinə və bu gününə diqqət və rəğbətini nümayiş etdirmiş, xalqının gələcək səadətini məhz bu torpaqda görmüşdür. “Daşkənd”, “Özbəkistan”, “Şanın mübarəkdir sənin”, “Özbəkistanın çırağı, almazı Fərqanədir”, “Birinci şeir” və s. əsərləri bu baxımdan xarakterikdir

Qafur Qulam 1942-ci ilin baharında özbək akademiki Həbib Abdullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin tərkibində Böyük Vətən müharibəsinin ən qızgın döyüş bölgəsində olmuş və əsgərlərlə görüşmüşdür. Bu görüş şairin yaradıcılığında böyük izlər buraxmış və sırf vətəni müdafiə, düşməne nifrət ruhlu şeirlərin yaranmasına birbaşa təsir göstərmişdir. “Sən yetim deyilsən”, “Əsl bayram”, “Bizim küçədə böyük bayram olacaq”,

“Qaliblər”, “Salam və təbrik” və onlarla digər şeirlərində Q.Qulam istər müharibə dövründə, istərsə də sonrakı dövrlərdə bu qanlı-qadalı illərin çətinliklərini qələmə almış, birmənalı şəkildə qələbəyə olan inamını, düşməninin məğlub olacağını nümayiş etdirmişdi.

Xalqlar dostluğu Q.Qulam poeziyasında geniş anlayışdır. Şair irqindən, dinindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün xalqları birliyə çağırmış və kainatı vahid ailə məkanı kimi tərənnüm etmişdir. “Səməd Vurğuna”, “Azərbaycanlı pambıqçı qardaşlara”, “Böyük rus xalqına”, “Qardaş tacik xalqına” və digər şeirlərində Qafur Qulam xalqların birliyini, dostluq və qardaşlığını ön plana çəkir. Məsələn, “Səməd Vurğuna” şeirində şair özbək və Azərbaycan xalqlarının dostluğunun tarixi kökü və təməlinin qədimliyindən, bu dostluğun sarsılmazlığından bəhs açır. “Azərbaycanlı pambıqçı qardaşlara” şeiri də bu cür ideyaların aşılması baxımından xarakterikdir:

Ehey! Min-min illər bundan irəli

Xalqın qəlbi olmuş dostluq təməli,

Bu gün Azərbaycan-özbək mərdləri

Yandırır yeni bir hünər məşəli.

Qafur Qulam poeziyasında beynəlmiləlçilik, beynəlxalq həyatın ictimai-siyasi proseslərinə münasibət özünə müəyyən yer tuta bilmişdir. Bu mövzuda yazılmış “Qızım Cəmiləyə”, “Pol Robsona”, “Livan azad olundu” və başaqa şeirlərində şair müstəmləkə və işgəncə zəncirlərini qırmağa ayağa qalxan xalqın iradə qüdrətini və onun qabağında gedən mətin adamları alqışlayır. Bir daha dünya imperialist siyasətinə lənətlər yağdırır:

Pol Robson nəğmə deyir, oyadır ellərini,

Yurdunun nicatını verir əvvəldən xəbər.

Bu gün azadlıq tutar qaranlığın yerini,

Sübhün işığı ilə şadlıq edər üfüqlər.

Qafur Qulam şeirlərinin ictimai-fəlsəfi mahiyyəti olduqca güclüdür. Bu qrup şeirlərində şair insan və cəmiyyət, insan və zaman, zaman və məkan bir sözlə məzmunun fəlsəfi ümumiləşməsində poetik fikirlərini ifadə edə bilmişdir. “İki şeir”, “Salamın hikməti”, “Alim dostuma”, “Vaxt”, “Ağıl və qələm”, “Ana” və s. şeirləri sırf fəlsəfi ideya və məzmun aşılamaq baxımından xarakterikdir. “Ana” şeiri həyatın acı və şirin həqiqətləri fonunda bir növ tərcümeyi-hal səciyyəsinə daha çox yaxınlaşır

MUSA AYBƏK

Musa Aybək 1905-ci ilin yanvarın 10-da Daşkənddə zəhmətkeş ailəsində dünyaya gəlmişdir. Musa Aybək ilk təhsilini əski tipli məktəbdə almışdır. Lakin sonradan yeni tipli məktəbdə təhsilini davam etdirib başa vurmuşdur. Ədibin atası Daşməhəmməd Xumsan və Yenibazar qışlaqlarında baqqallıq etmişdir. Özünün qeydlərindən belə aydın olur ki, onun anası cismən zəif olsa da, ağıllı, zirək və rəhmli qadın olmuşdur. Hətta işinin çox olmasına baxmayaraq, asudə vaxt tapan kimi oxumaqla məşğul olmuşdur.

M.Aybək 1930-cu ildə Orta Asiya Dövlət darülfünununun ictimai fənlər fakültəsinə daxil olmuşdur. 1935-ci ildə buranı bitirib Dövlət darülfünunda siyasi iqtisaddan dərslər demişdir. O, 1933-1937-ci illərdə Özbəkistan Dil və ədəbiyyat elmi-tədqiqat institutunda elmi işçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1938-1941-ci illərdə isə Özbəkistanın elmi-pedaqoji nəşriyyatında ədəbi tərcüman və mühərrir olmuşdur. Bundan sonra bir neçə illər elmlər akademiyasının ictimai elmlər bölümünə və Özbəkistan yazıçılar birliyinə rəhbərlik etmişdir. M.Aybək uzun illər “Şərq ulduzu” və “Özbək dili və ədəbiyyatı” dərgilərində baş mühərrir kimi fəaliyyət göstərmişdir.

M.Aybək yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. O, ilk şeirini 1922-ci ildə yazmış, həmin şeir “Ərməğan” jurnalında çap olunmuşdur. Onun yaradıcılığında əsas yeri irihəcmli poema və romanları tutur. “İntiqam”, “Baxtıgül və Sağındik”, “Əsrin qızı Dilbər”, “Dəmirçi Cura”, “Qızlar”, “Zəfər və Zöhrə”, “Həmzə”, “Müqəddəs qan”, “Nəvai” və s. kimi poema və romanları müəllifin sənətdə qazandığı uğurlardan xəbər verir. Bir tərcüməçi kimi M.Aybək Puşkinin “Yevgeni Onegin”, Lermontovun “Maskarad”, “Demon”, H.Heynenin “Lirik şeirlər”ini və s. sənətkarların əsərlərini özbək dilinə tərcümə etmişdir. O, bir ədəbiyyatşünas-alim kimi də böyük tədqiqat işləri aparmışdır. Onun ayrı-ayrı vaxtlarda yazdığı “Lirika haqqında”, “Abdulla Qədirinin yaradıcılıq yolu”, “Özbək klassikləri” və s. elmi əsərləri özbək ədəbiyyatının tədqiqi və araşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

M.Aybəkin xidmətləri qədirbilən xalqı və dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. 1943-cü ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyası yaradılmış və M.Aybək akademiya üzvü seçilmişdir. 1965-ci ildə o, Özbəkistanın xalq yazıçısı fəxri adına

layiq görülmüşdür. Qüdrətli yazıçı üç dəfə Lenin ordeni, iki dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir. M.Aybəkin “Nəvai” romanı 1946-cı ildə Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Tanınmış yazıçı 1968-ci ildə Daşkənd şəhərində vəfat etmişdir. Ölümündən sonra Özbəkistanda onun yaradıcılığının kütləvi nəşri həyata keçirilmiş və 1975-1982-ci illər arasında Daşkənddə onun 19 cildlik seçilmiş əsərləri çap olunmuşdur. 1959-cu ildə M.Aybəkin “Müqəddəs qan” romanı Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq çapdan çıxmışdır. Bundan başqa ayrı-ayrı illərdə onun bir çox şeir və poemaları da dilimizə tərcümə olunmuş və oxuculara çatdırılmışdır.

YARADICILIĞI

Musa Aybək yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. 20-ci illərin əvvəllərində ilk şeirini yazan şair, qısa vaxt ərzində “Duyğular” (1926), “Könül nəğmələri” (1929), “Məşəl” (1929) və s. kimi kitablarında çap olunmuş çoxsaylı şeirləri ilə əvvəlcədən özünün gələcək poeziya uğurlarının böyüklüyünü təsdiqləyə bildi. Onu da qeyd edək ki, onun yaradıcılığının başlanğıcı 20-ci illərin ən çətin, qarmaqarışlıq dövrlərinə təsadüf edir. Bu dövrdə yazılmış əsərləri ilə M.Aybək zamanın ən mühüm hadisə və əhvalatlarını cavablandırmış, onlara özünün şair münasibətini bildirmişdir.

M.Aybəkin 30-cu illər yaradıcılığı mövzu və ideya baxımından əvvəlki onilliklə eyniyyət təşkil etsə də, problemin ictimai-siyasi kəskinlikdə qoyuluşu bu dövr yaradıcılığının əsas göstəricisinə çevrilir. “Dneprostoy”, “Özbəkistan”, “Qışlaq qızistudent”, “Kolxoz dəmirçisi” və s. şeirlərində yaşanan dövrün hiss və duyğuları, arzu və istəkləri özünün poetik ifadəsini tapa bilmişdir.

“Əlvida əsgər” şeirində böyük şücaətlər göstərmiş döyüşçü əsgərin qəhrəmanlığı aşağıdakı şəkildə mədh edilir:

Əlvida, ey əsgər! Burdan uzaqdır

Mənim çiçəklənən Özbəkistanım.

Tarixdə əbədi yaşayacaqdır

Cəbhədə yazılan ömür dastamm!

Qondarma qəhrəman olmadın sən də,

Hər dəfə girəndə çətin döyüşə.

Əriyib yox oldu duman da, çən də,

Ölüm də gizləndi səndən həmişə.

M.Aybək sənətində poemaların xüsusi yeri vardır. Hər şeydən əvvəl onun yaradıcılığında poemalar say baxımından çoxluq təşkil edir. “Həmzə” (1947), “Qızlar” (1948), “Zəfər və Zöhrə” (1950), “Həqiqət söyləyənlər” (1954), “Babam” (1957), “Quli və Nəvai”, “Babur” (1968) və s. poemaları özbək epik janrının inkişafında onun yüksək xidmətlərindən xəbər verir. Ümumiyyətlə, özbək ədəbiyyatşünasları M.Aybəkin poemalarını mövzu baxımından üç qrupa bölürlər:

Tarixi mövzuda yazılmış poemalar.

(“Babam”, “Quli və Nəvai”, “Babur” poemaları bu qrupa daxildir).

Müasir mövzulu poemalar.

(“Qızlar”, “Həmzə” və s. poemalar bura aiddir).

3) Xarici ölkə xalqlarının həyatına həsr edilmiş poemalar.

(“Zəfər və Zöhrə”, “Həqiqət söyləyənlər”, “Zamanın ağır yaraları” və s. poemalar bura daxildir).

Müasir mövzulu “Həmzə” poeması lirik-epik xarakterdədir. Əsərdə Özbəkistanın böyük şair və ictimai xadimi Həmzə Niyazinin obrazı yaradılmışdır. Demək olar ki, əsərdə müəyyən tarixilik prinsiplərinə əməl olunaraq Həmzə Niyazinin keçdiyi yol, apardığı mübarizə və s. məsələlər olduqca realist şəkildə əks etdirilmişdir.

30-cu illərdən başlayaraq M.Aybək nəsr sahəsində uğurlar qazanmağa başladı. İlk əvvəllər o, bir neçə hekayə və oçerklər yazmış, sonralar isə irihəcmli nəsr əsərləri qələmə almışdır. Yazıçının irihəcmli əsərləri içərisində əsas yerlərdən birini “Müqəddəs qan” romanı tutur. M.Aybək 1936-ci ildə əsəri yazmağa başlamış və romanı 1939-cu ildə tamamlaya bilmişdir. Özünün yazdığı qeydlərindən aydın olur ki, yazıçı bir neçə il əvvəllər roman üçün material topladığına görə qısa vaxt ərzində əsərin tamamlanmasına nail olur.

“Müqəddəs qan” romanının mövzusu XX əsrin əvvəllərində, I Dünya müharibəsi illərində geniş mənada Orta Asiya məkanında baş vermiş hadisələrdən götürülmüşdür. Əsərin baş qəhrəmanı Yolçudur. Müəllif öz qəhrəmanını geniş ictimai planda əks etdirir. Yolçu kənddən şəhərə bir parça çörək pulu qazanmaq üçün gəlir. Bunun üçün anası Xoşruyun doğma dayısı varlı mülkədar Mirzə Kərimə pənah gətirir. Məqsədi də budur ki, öz doğma varlı qohumu ona kömək edər və Yolçu qazandığı pulları kənddəki anasına göndərər.

Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri hər bir hadisə və əhvalatın təbii axarda verilməsindədir. Bunun nəticəsidir ki, biz hadisələrə yazıçı müdaxiləsinin şahidi oluruq.

Yolçu bir neçə müddətdən sonra Mirzə Kərimin qəddar, amansız adam olduğunu duymağa başlayır. Get-gedə rastlaşdığı, üzləşdiyi haqsızlıqlara qarşı özünün kəskin etirazını bildirir. Yolçu dostluqda, yoldaşlıqda etibarlı və sədaqətlidir. Onun Orazla, Şahqasımla, Qaratayla, Şakirlə və b. ilə dostluğu buna misal ola bilər. Əsərlə tanışlıq nəticəsində oxucu Yolçunun az vaxtdan sonra hadisələrin mərkəzində dayandığının şahidi olur. Yolçu şəhərə pul qazanmaq məqsədi ilə gəlsə də o, asan yolla, şərəfsizliklə pul qazanmağı özünə əksiklik bilir.

Baxmayaraq ki, Mirzə Kərimin qızı Nuri ona bir neçə dəfə evlənmək istəyini nümayiş etdirmiş və sonralar ona çoxlu pul təklif etməklə evlərində qulluqçu saxlamaq və arzusunda olduğunu bildirmişdisə Yolçu bunlardan imtina etmişdir. Yolçu cəsarətli bir gənkdir. O dəfələrlə anasının dayısı Mirzə Kərimin üzünə ağ olmuş, ona etiraz etmişdir. Mirzə Kərimin oğlanları olan Həkim və Səlim də bu cəhətlərinə görə Yolçudan xoşları gəlmir. Yolçu nökr Yarmatın qızı Gülnarı sevir. Lakin babası yaşında olmasına baxmayaraq, Mirzə Kərimin öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək Gülnara müştəri çıxması Yolçunun bu arzusunu ürəyində qoyur. Yolçunu bir çox səbəblərə görə qorxulu adam kimi nahaq yerə həbs etdirib Rusiyaya sürgün edirlər. Əsərin sonlarında Yolçu həbsdən qaçaraq doğma şəhərə gəlir. Lakin bu o vaxt idi ki, onun sevimli Gülnarı ərə getdikdən sonra Mirzə Kərimin oğlu tərəfindən zəhərlənib öldürülmüşdü. Yolçu öz doğma bacısı Ünsünü və ən yaxın dostlarını tapır. Şəhərdə hökumət əleyhinə təbliğat aparır. Adamların kütləvi etiraz nümayişində polislər tərəfindən yaralanır və ölür.

MAQSUD ŞEYXZADƏ

M

Maqsud Şeyxzadə müasir özbək ədəbiyyatında fəlsəfi-siyasi şeirin və dramaturgiyanın ən tanınmış nümayəndələrindəndir. O, 1908-ci ildə Azərbaycanın Ağdaş şəhərində həkim ailəsində dünyaya göz açmışdır. Şair 1957-ci ildə yazdığı “Daşkəndnamə” poemasında bu barədə belə yazmışdır:

Dünyaya gəldim mən Azərbaycanda,

Keçdi uşaqlığım

bu gül məkanda. Nizami vətəni,

Gəncə ölkəsi,

Doldurdu sinəmə şeiri, həvəsi.

Anam Kür çayının şirin sədası,

Oyatdı könlümdə yazmaq həvəsi.

M.Şeyxzadə gənc yaşlarından elmə, şeirə böyük həvəs göstərmişdir. Şeyxzadənin on üç yaşında olarkən yazmış olduğu “Qızıl əsgər nəğməsi” şeiri rayon qəzetində çap olunmuşdu. On beş yaşında ikən yazdığı pyes Ağdaş şəhər həvəskar dram dərnəyi tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. 1926-1928-ci illərdə “Kommunist” qəzetində Şeyxzadənin “Dağıstan məktubları” adlı silsilə məqalələri, 1927-ci ildə isə “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsində şairin “Nəriman haqqında xalq dastanı” əsəri çap olunmuşdur.

M.Şeyxzadə orta təhsilini başa vurduqdan sonra Gəncə darülfünuna daxil olmuşdur.

Bundan sonra isə o, ali təhsilini Bakıda davam etdirmişdir. M.Şeyxzadə ailəsi ilə birlikdə 1928-ci ildə Daşkəndə köçmüş və ömrünün axırına qədər burada yaşamışdır

M.Şeyxzadənin şeirləri 1929-cu ildən özbək mətbuatında çap olunmağa başlamışdır. Şairin “On şeir” adlı birinci şeirlər toplusu 1930-cu ildə çapdan çıxmışdır. M.Şeyxzadənin bundan sonra ardıcıl olaraq “Həmfikirlərim” (1933), “Üçüncü kitab” (1934), “Cümhuriyyət” (1935) şeirlər kitabı çap olunmuşdur.

1941-1945-ci illər Vətən müharibəsi zamanında M.Şeyxzadə döyüş bölgələrinə getmiş və vətən sevgisi, müharibə mövzusunda çoxlu şeirlər yazmışdır.

M.Şeyxzadənin həyatının ən gərgin dövrü 50-ci illərin əvvəllərinə düşür. Belə ki, 1952-ci ilin 31 yanvarında əsassız olaraq onu Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin üzvlüyündən çıxarırlar. Lakin 1956-cı ildə o, yenidən birliyin üzvlüyünə qəbul olunur. 1956-cı il M.Şeyxzadənin yaradıcılığının yeni mərhələsi kimi xarakterizə olunur.

M.Şeyxzadə 1967-ci ildə Daşkənddə vəfat etmişdir. 1968-1973-cü illər arasında Daşkənddə onun əsərlərindən ibarət altı cildliyi çapdan çıxmışdır. Şair və dramaturqun əsərlərinin iki cildliyi 1973-cü ildə doğma vətəni olan Azərbaycanda da işıq üzü görmüşdür.

YARADICILIĞI

M.Şeyxzadə yaradıcılığının əsaslı mərhələsi 30-cu illər başlanğıcına təsadüf edir. Bu mərhələyə qədər az da olsa, şairin yazmış olduğu “Od haqqında hekayət”, “Simvol”, “Cümhuriyyət”, “Qara taxta”, “Komsomoldan raport” və s. şeirlərində həm dil, qafiyə, vəzn, həm də mövzu və ideya baxımından qüsurlar mövcud idi. Lakin özünün qeyd etdiyi kimi, az vaxt ərzində “Nəvai, Nizami, Füzuli, Puşkin, Nekrasov, Mayakovski və s. sənətkarların yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıqdan sonra sənət sirlərini öyrənmiş və əsl sənət nümunələri yaratmışdır”.

Onun 30-cu illər poeziyasında yeni həyat və xalqlar dostluğunun təbliğ və tərənnümü başlıca yer tutur. “Vətən”, “Nişan”, “Kreml saati”, “Qanun”, “Misranın yaranması” və s. şeirləri yeni zaman, yeni həyat, yeni problemlər haqqında poetik mülahizələri özündə əks etdirmək, şairin vətən sevgisi, yurd məhəbbəti hiss və duyğularının şairanə ifadəsi baxımından səciyyəvidir:

Vətəndir şairə sevgi bəxş edən,

Söz də, qafiyə də bir bəhanədir.

Qəlbimə nur saçır mənim doğma el,

Hər misra o nurdan bir nişanədir.

Böyük Vətən müharibəsi illəri M.Şeyxzadənin yaradıcılığının məhsuldar dövrü hesab olunur. Bu illərdə sənətkarın yazdığı əsərlər mövzu və ideya baxımından hərbi-müdafiə, düşməyə nifrət, qəhrəmanlığa çağırış və s. cəhətlərlə daha çox bağlanırdı. “Semyonçenko, afərin” (1941), “Kapitan Qastello” (1941), “İki şeir” (1942), “Yox, mən ölməmişəm” (1943), “Məktub” (1944), “Əks-səda” (1945) şeirləri, “Ağsaqqal” (1943), “Onbirlər” (1943), “Jenya” (1943), “Üçüncü oğul” (1944) poemaları və “Cəlaləddin Mənqubərdir” (1944) pyesi bilavasitə müharibə dövründə yaranmış əsərlərdir. Bir fakta nəzər salmaq lazımdır ki, bu dövrdə yaranmış əsərlərin böyük əksəriyyəti məhz müharibə dövrü və hadisələrini əks etdirir, döyüşlərdə igidlik göstərən ayrı-ayrı adamların qəhrəman obrazını canlandırır. “Kapitan Qastello” və “Semyonçenko, afərin” şeirlərində müəllif öz igidlikləri və vətənə sdaqətlərini nümayiş etdirmiş və tarixin yaddaşlarına həkk olunmuş adamların şücaətlərindən söhbət açır

“Daşkəndnamə” (1957) poeması lirik-fəlsəfi əsərdir. Poema şairin yüksək vətənpərvərlik duyğularını özündə əks etdirən ciddi sənət nümunəsidir. Əsər vahid süjet xətti ətrafında qələmə alınmamışdır. Burada Daşkəndin keçmiş, bu günü, gələcəyi ilə bağlı məsələlər, tərcümeyi-hal faktları, ictimai-siyasi hadisələrə münasibət özünə yer tapmışdır. Lakin təsvir olunanlar əsərin baş qəhrəmanı kimi səciyyələndirilən Daşkənd,

daşkəndlilər və şair obrazı ilə müəyyən mənada əlaqələndirilərək, təsvir və tərənnümün asan, həm də bəzi ardıcılığını təmin etmiş olur.

Maqsud Şeyxzadə dramaturgiya sahəsində uğurlar qazanmış sənətkarlardandır. Onun “Cəlaləddin Mənqubərdir” (1944) və “Mirzə Uluğbəy” (1960) faciələri müasir özbək dramaturgiyasının ən şöhrətli əsərləridir.

“Cəlaləddin Mənqubərdir” dörd pərdəli bir faciədir. Əsərin mövzusu XIII əsrdə baş vermiş tarixi hadisələrdən götürülmüşdür. Düzdür, hadisələr tarixdən götürülsə də, məqsəd tarixi hadisələr fonunda Böyük Vətən müharibəsi illərində xalqları qəhrəmanlığa ruhlandırmaq olmuşdur. Ona görə dramaturq məhz özbək xalqının qəhrəmanlıq dolu tarixinə müraciət etmişdir.

Əsərin baş qəhrəmanı Cəlaləddin Mənqubərdir. O, Soltan Məhəmməd Əlaəddin Xarəzmşahın oğludur. Faciənin əvvəlində göstərilir ki, Xarəzmşah öz sarayında eyş-işrətlə məşğul olarkən monqol hakimi Çingiz xandan namə alır. Elçinin gətirdiyi namədə ölkənin təslim olması tələb olunur. Xarəzmşah Çingiz xanın elçilərinə rədd cavabı versə də, ölkədə müdafiə işlərini qura bilmir, buna görə oğlu Cəlaləddin ilə aralarında ziddiyyət yaranır. Xarəzmşah öz oğlunu vəliəhdlikdən məhrum edir. Cəlaləddin isə taxt-tac üçün yox, ölkənin müdafiəsi üçün mübarizəyə qalxır. Lakin o, apardığı mübarizədə xəyanətlər mənğanəsində daim əzilir. Əzilsə də qürurunu əymir. Bu yolda bacısı Soltanbəyim, Elbars pəhləvan, anası və bir çoxlarının onunla birləşməsi Cəlaləddinin döyüş meydanında etibarlı arxasının olmasından xəbər verir. Buna görə də əsərin sonunda Cəlaləddin canından da artıq sevdiyi vətəninin gələcək zəfəri naminə döyüslərə atılmaq ümidi ilə meydanı tərk edir.

Beş pərdəli “Mirzə Uluğbəy” faciəsi M.Şeyxzadə yaradıcılığının şah əsəridir. Əvvəlki faciə kimi bu əsər də tarixi mövzuya həsr edilmişdir. “Mirzə Uluğbəy” faciəsi XV əsr tarixi həqiqətlərinin bütün mürəkkəblik və ziddiyyətlərini göstərməkdə əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Mirzə Uluğbəy faciənin mərkəzi, həm də baş obrazıdır.

Qeyd edək ki, Mirzə Uluğbəy tarixi şəxsiyyətdir. O, Əmir Teymurun nəvəsidir. 1394-cü ildə anadan olmuş və 1450-ci ildə 56 yaşında ikən oğlu tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Mirzə Uluğbəy əvvəlcə Səmərqənd, 1446-1450-ci illərdə isə bütün ətraf əyalətlərin də hakimi olmuşdur. Hakimiyyətdə olduğu vaxt elmin, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafına qayğı göstərmiş, Səmərqənd şəhərində mədrəsə və rəsədxanalar tikdirmişdir. Onun tikdirdiyi binaların bir çoxu indi də mövcuddur. Mirzə Uluğbəy XV əsrdə yaşamış ən məşhur özbək alimidir. O, yazmış olduğu “Zeyci Uluğbəy” əsərinə görə təkcə Özbəkistanda yox, bütün Şərqi ölkələrində şöhrət qazanmışdır.

M.Şeyxzadə tarixi həqiqətlərə sadıqlıq nümayiş etdirərək “Mirzə Uluğbəy” faciəsində Uluğbəy dövrünün xarakter xüsusiyyətlərini özünəməxsus tərzdə əks etdirməyə nail olmuşdur. Müəllif öz qəhrəmanına iki aspektdən yanaşmışdır. O, həm şair, həm də dövlət başçısı, hakim timsalında göstərilir. O, elmi, sənəti hakimlikdən, səltənət sahibliyindən üstün tutur. Buna görə də biz əsərdə onu daha çox elm və mədəniyyət işlərinə məşğul olmağa çalışan şəxs kimi görürük. Müəllif faciənin ilk pərdəsindən başlayaraq, keşikçilərin və ölkəyə gəlmiş qonaqların danışıqlarında əyalətin elmi və mədəni baxımından inkişafından söhbət açır. Lakin sonrakı pərdələrdə hadisələr ziddiyyətə doğru inkişaf etməyə başlayır. Belə demək mümkünsə, elmi, mədəni proses siyasi proses və gərginliklərin “kölgəsində” qalmağa başlayır.

Faciə iştirakçıları iki qrupda təmsil olunurlar. Mirzə Uluğbəyin tərəfdarları mütərəqqi planda əks etdirilirlər. Əli Quşçu, Səkkaki, Şeyxülislam Bürhanəddin, Firuzə, Ata Murad, mədrəsə tələbələri və s. adamlar bu qrupun təmsilçiləridirlər. Mühafizəkar, hakimiyyət hərisi və mənəbpərəst qrupa isə adları nifrətlə yad olunan Uluğbəyin oğlu Əbdüllətif, Seyid Abid, Abbas, Buraq bəy və b. daxildir. Bu obrazlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün ardıcıl, açıq eyni zamanda, amansız mübarizə yolu seçirlər

M.Şeyxzadənin “Mirzə Uluğbəy” faciəsi tarixi olmaqla, həm də fəlsəfi faciədir. Faciə sənətkarlıq baxımından olduqca yüksəkdir. Əsərdə drammatizm, xarakterlərin təqdimi, monoloqlar və s. çox canlı və təsirli tərzdədir. Özbək ədəbiyyatşünasları olan Saydulla Mirzəyev və Səid Şeirməhəmmədov M.Şeyxzadənin “Mirzə Uluğbəy” faciəsini yazarkən Şekspir yaradıcılığından təsirləndiyini qeyd edirlər.

ZÜLFİYYƏ

Z

ülfıyyə müasir özbək ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən biridir. O, 1 mart 1915-ci il tarixində Daşkənd şəhərində dəmirçi ailəsində dünyaya göz açmışdır. Orta məktəbi

bitirdikdən sonra qızlar üçün açılmış pedaqoji peşə yönümlü məktəbdə təhsil almışdır. Məqsədi buranı bitirib müəllim işləmək olmuşdur.

Zülfıyyə sonralar A.S.Puşkin adına Dil və Ədəbiyyat elmi-tədqiqat institutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. Buranı bitirərək Özbəkistan Dövlət Nəşriyyatında əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Daha sonra o, Özbəkistan Yazıçılar Birliyində, ayrı-ayrı qəzet və jurnallarda çalışmışdır. Zülfıyyənin jurnalistika sahəsində xidmətləri xüsusilə böyükdür. Şairə qadın 1953-1985-ci illərdə Daşkənddə çıxan “Səadət” jurnalında baş redaktor olmuşdur.

Zülfıyyə şeirə erkən yaş dövründə qədəm qoymuşdur. Təxminən 13-14 yaşlarından etibarən kiçik həcmli şeirlər yazmağa başlamışdır. 1930-cu ildə onun ilk şeiri mətbuatda çap olunmuşdur. “Həyat səhifələri” adlı ilk şeirlər kitabı 1932-ci ildə çapdan çıxmışdır. Bu kitabda dərc olunan “Gənc traktorçuya”, “Mexanik Qumru”, “Azad qız”, “Bizlər”, “Məktəb yolunda”, “Zavod yolunda” və s. şeirləri şairin yeni həyat və qadın azadlığı yolunda arzu və istəyini əks etdirirdi.

1930-cu illərin axırlarında şairin iki yeni şeirlər kitabı olan “Şeirlər” və “Qızlar nəğməsi” çap olunmuşdur. 1944-cü ildə şairin həyat yoldaşı Həmid Alimcan vəfat edir. Həyat yoldaşının vaxtsız ölümü şairə olmanın dərəcədə ağır təsir göstərir. 1956-cı ildə Zülfıyyə Asiya və Afrika tərəqqipərvər yazıçılarının Hindistanda keçirilən konfransında iştirak edir. Bu səfər şairə yazmaq üçün çoxlu mövzu verir.

Yaradıcılığında xalqlar dostluğu və dünya xalqlarının dinc yaşamaq meylinin gülü təbliğatına görə ona 1968-ci ildə C.Nehru adına Dövlət mükafatı və 1970-ci ildə “Nilufər” mükafatı verilmişdir.

Zülfıyyə bədi oçerk və publisistika sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Belə əsərlərində o, həyatın həll vacib və aktual problemlərinə xüsusi yer ayırmışdır. Zülfıyyə bir şair, publisist olmaqla bərabər, həm də mahir tərcüməçi kimi də tanınmışdır. Şair Nekrasovdan, Mustay Kərimdən, D.Bednıdan, N.Hikmətdən, M.Dilbazıdan və başqalarından bir çox şeirlər doğma özbək dilinə tərcümə etmişdir.

Ədəbiyyat sahəsində göstərdiyi xidmətlərinə görə ona 1965-ci ildə Özbəkistan xalq şairi fəxri adı verilmişdir. O, 1985-ci ildə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Həmçinin ayrı-ayrı vaxtlarda Zülfıyyə Qırmızı Əmək bayrağı, Xalqlar dostluğu ordeni və Dövlət mükafatları ilə təltif edilmişdir.

1985-1986-cı illərdə Daşkənddə Zülfıyyənin əsərlərinin üç cildliyi çapdan çıxmışdır. Onun bir neçə şeiri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Zülfıyyə 1996-cı ildə vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Müasir özbək ədəbiyyatında lirik şeirin ən gözəl nümunələrini yaradan sənətkarlardan biri də Zülfıyyədir. Zülfıyyə poeziyası Şərq və Qərb ənənələri zəminində formalaşmış yüksək mərhələyə çatan sənətdir. Özünün qeyd etdiyi kimi, böyük Nəvainin həssas qəzəlləri, Füzulinin poemaları, Puşkinin billur misraları, Bayronun üsyankar şeirləri, Lermontovun təsirli poeziyası, Nekrasovun səmimi və sadə obrazları şairə güclü təsir göstərmiş və yaradıcılığında silinməz izlər buraxmışdır. Şairin ömür-gün yoldaşı, özbək ədəbiyyatının istedadlı və böyük nümayəndəsi Həmid Alimcanın Zülfıyyə sənətinə təsirini də nəzərdən qaçıрмаq qeyri-mümkündür. Zülfıyyə yazır ki, "Həmid Alimcan mənim həyat yoldaşım, övladlarımin atası olmaqla yanaşı, həm də sənət məsləhətçisi idi. Mən şeir yazmağı ondan öyrəndim, onun sənət məktəbində təlim aldım".

Bütün bunların təsiridir ki, Zülfıyyə yaradıcılığı daim irəliyə doğru formalaşmış, yeni məzmun və ideya kəsb edə bilmişdir.

Şairin 30-cu illər poeziyası onun yaradıcılığının ilkin mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu dövr yaradıcılığında Zülfıyyə yeni həyat və qadın azadlığı probleminə daha çox nəzər yetirir, baş vermiş ictimai-siyasi dəyişiklikləri o dövrün təlim və tələblərinə uyğun olaraq irəliyə və inkişafa doğru addım kimi qiymətləndirirdi. İstər "Həyat səhifələri" adlı ilk şeirlər kitabında, istərsə də 30-cu illərin axırlarında çapdan çıxmış "Şeirlər" və "Qızlar nəğməsi" kitablarında problemə müdaxilə və münasibət bu aspektdən bildirilirdi. Məs., sonrakı iki şeir kitablarında olan "Sənin məktəbin", "Həcər", "Nişanlı qız", "Bahar", "Əhd", "Tələbə qız", "Bahar gecəsi" və s. şeirlərdə ictimai həyata çağırış, yeni insan, cəhalətə nifrət, elmsevərlik, vətənpərvərlik mövzusu əsas yeri tuturdu.

Zülfıyyənin epik yaradıcılığı da olduqca geniş və rəngarəngdir. O, özbək ədəbiyyatında "Ona Fərhad deyirdilər", "İki yoldaş", "Müşairə", "Vadi ulduzları", "Nəğməli qələm" və digər poemaların müəllifi kimi tanınır. "Müşairə" poeması Asiya və Afrika tərəqqipərvər yazıçılarıнын 1956-cı ildə Hindistanda keçirilən konfransının təəssüratları əsasında qələm alınmışdır. Poema xalqlar dostluğu, beynəlmilətçilik, insanpərvərlik və s. ideyaların təbliğini özündə əks etdirir. "Nəğməli qələm" poeması isə böyük şair və alim M.Aybəkin xatirəsinə həsr olunmuş və burada onun ədəbi obrazı yaradılmışdır.

Zülfıyyə müasir özbək ədəbiyyatında məşhur şair olmaqla yanaşı, həm də bir çox libretto, oçerk və publisistik əsərlər müəllifi kimi də şöhrət qazanmışdır

ŞƏRƏF RƏŞİDOV

Şərəf Rəşidov Özbəkistanın görkəmli şair və yazıçısı, ədəbiyyatşünası, publisisti, ictimai və dövlət xadimi kimi böyük nüfuza malik şəxsiyyətlərindən biridir. O, 1917-ci ildə Cizzax şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsilini doğma şəhərində başa vurduqdan sonra, Səmərqənd Dövlət Universitetinə daxil olmuşdur. Şərəf Rəşidov 1937-1941-ci illərdə universitetdə təhsil almış, 1941-ci ildə ordu sıralarına çağırılmışdır. 1942-ci ildə cəbhədə yaralanmış və doğma Özbəkistana qayıtmışdır. O, 1942-1944-cü illərdə “Lenin yolu” qəzetinin redaktoru olmuşdur. Ş.Rəşidov bundan sonra daha məsul vəzifələrdə çalışmış, tapşırılan işlərin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmişdir. O, 1944-1947-ci illərdə Səmərqənd vilayət firqə komitəsinin katibi vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1947-1949-cu illərində isə tanınmış sənətkar “Qızıl Özbəkistan” qəzetinin məsul katibi, 1949-50-ci illərdə Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin rəhbəri olmuşdur.

O, 1950-ci ildə Özbəkistan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri seçilmiş və Özbəkistan Respublikasının ali qanunverici orqanına 1959-cu ilə qədər rəhbərlik etmişdir. 1959-cu ildə Şərəf Rəşidova daha böyük etimad göstərilərək Özbəkistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə təyin edilmişdir. O, ömrünün sonuna qədər, yəni 1983-cü ilədək bu vəzifədə çalışmışdır.

Bir ictimai və siyasi xadim kimi onun əməyinə hələ sağlığında böyük qiymət verilmişdir. O, iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, bir çox orden və medallarla təltif edilmişdir. Vaxtilə Sovetlər Birliyi zamanında dövlətin ən nüfuzlu təşkilatı olan Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd olmuşdur.

Görkəmli yazıçının 1981-1983-cü illər arasında əsərlərindən ibarət 5 cildliyi işıq üzə görmüşdür.

YARADICILIĞI

Ş.Rəşidov qüdrətli nasir kimi uğur qazanmışdır. Ədibin “Qaliblər” (1951), “Borandan güclü” (1958), “Güclü dalğa” (1964), “Ürək hökmü” (1982) və s. kimi əsərləri müasir özbək ədəbiyyatının ən layiqli yaradıcılıq nümunələrindəndir. Qeyd edək ki, bu əsərlərdə realist təsvir üsuluna geniş yer verilmişdir.

“Qaliblər” romanı əsrlər boyu susuzluqdan əziyyət çəkən sahələrə su çəkməklə həyat verən qəhrəman adamların əməyinin tərənnümünə həsr edilmişdir. Hadisələrə tarixi-konkret şəraitə uyğun müdaxilə edən sənətkar romanda Altınsay vadisində gedən ictimai həyat proseslərini, Altınsaylıların həyat tərzini, arzu və istəklərini geniş şəkildə təsvir etmişdir.

Əsərin baş qəhrəmanı Ayqızdır. O, zəhmətkeş, təşəbbüskar, təşkilatçı bir qızıdır. Ayqız daim yaratmaq və qurmaq əzmi ilə yaşayır. Baxmayaraq ki, onun nəcib işləri qarşısında sədd çəkmək istəyənlər var, son anda Ayqız özünün mətinliyi hesabına qalib çıxır. Romanda müəllif yüksək ideallar yolunda qələbə çalıb qaliblərə çevrilənlərin cərgəsində Alimcanı, Curabəyevi, Urumzaq atanı, Smirnovu, Bekbutanı və s. saxlamaqla həyatda qurub-yaradan insanların, böyük əməl sahiblərinin xüsusi bir qrupunu tərənnüm etmiş olur. Bu adamlar müxtəlif yaş qruplarına və müxtəlif iş-xidmət sahəsinə mənsub olsalar da, xeyirxah əməllər uğrunda apardıqları mübarizəyə görə bir sırada dayana bilirlər.

“Qaliblər” romanı maraqlı bir başlanğıca malikdir. Oxucu ilk anda səhərin al-əlvan günəşli bir çağında Ayqız və onun vətəni Altınsayla tanış olur. Romanın qəhrəmanları başda Ayqız olmaqla torpaq adamlarıdır. Torpağın ən böyük həsrəti su olduğundan müəllif öz qəhrəmanlarını bu vacib işin həlli yolunda səfərbər edə bilir. Buna görə də Ş.Rəşidovun obrazları real təsvirdə qeyri-adilikləri ilə seçilirlər. Müəllif bütün hadisə və əhvalatları Ayqızla bağlamağa cəhd göstərir. Ayqızın uşaqlıq dövründən haşiyələr çıxır. Onun dağda qartalla rastlaşmasını Ayqızın ürəyində qorxunun olmaması və qalib gəlmək naminə cəsarətinin böyüklüyü şəkildə xarakterizə edir. Müəllif əsərdə Ayqızı əxlaqi-mənəvi baxımdan ən yüksək zirvədə saxlayır. Ayqızın təsəvvüründə xalqa xidmətdən və sədaqətdən başqa heç nə yoxdur.

“Güclü dalğa” romanında da xalq həyatı əsas qəhrəman timsalında göstərilmişdir. Əgər Ş.Rəşidov “Qaliblər” və “Borandan güclü” romanlarında kənd həyatı və onun problemlərindən danışarsa, “Güclü dalğa” əsərində daha çox qəhrəman fəhlə sinfinə yer ayırır. Romanda Polad əsas aparıcı və mərkəzi obrazdır. Polad özünün zəhmətsevərliyi, vətənpərvərliyi ilə seçilən gənkdir. Faşistlər ölkəyə hücum edəndə, Polad cəbhəyə gedib almanlara qarşı döyüşmək arzusu ilə hərbi komissarlığa müraciət edir. Lakin onu tibbi müayinədən keçirib, cəbhəyə yararsız olduğunu bildirirlər. İlk anlar Polad bu hadisəyə görə mənən sıxıntı keçirir. Dostu Ənvərin məsləhəti ilə Qələbə HES-də işləməyə gedir.

Mənsəbpərəst Toraxanov Poladın bu müəssisədə işləməsinə mane olur. Ancaq Şeirmat Qasimovun köməyi ilə o, betonçu işinə qəbul olunur. Öz xidmətləri ilə ölkəyə fayda verir.

CENGİZ DAĞCI

M

üasir Krım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Cengiz Dağcı 9 mart 1919-cu ildə Krımın Qurzuf qəsəbəsində anadan olmuşdur. Onun atası Əmir Hüseyn Dağcı əslən Krımın Qızıldaş kəndindən olsa da (indiki Krasnokamensk) bərbərlik peşəsi səbəbindən Qurzufda işləmiş və bir müddət sonra ailəsi ilə birlikdə Qızıldaşa qayıtmışdır.

1938-ci ildə Krım Pedaqoji İnstitutunun tarix fakültəsinə daxil olmuşdur

. Çengiz Dağcı 9 avqust 1941-ci ildə Buq çayı sahillərində almanlara əsir düşmüş və Kirovoqrada əsir düşərgəsinə aparılmışdır. O, sonralar düşərgədə insanlara verilən işgəncəni, aclıqdan, soyuqdan, xəstəlikdən ölənləri, almanların əsirlərlə amansız rəftarını və s. ürək ağrısı ilə xatırlamışdır. Təsadüf nəticəsində bir alman zabiti tərəfindən onun komandanlıq binasına xidmətçi təyin edilməsi Çengiz Dağcını amansız işgəncələrdən xilas etmişdir. Çengiz Dağcı 10 mart 1942-ci ildə hərbi düşərgədən çıxarılaraq SSRİ-yə qarşı vuruşmaq üçün almanlar tərəfindən yaradılmış Türküstan legionuna daxil edilir. O, 1942-ci ilin aprel ayında Polşanın paytaxtı Varşava şəhərindən təxminən 30 km. məsafədə yerləşən Legionova qəsəbəsinə aparılır. Burada Türküstan legionuna daxil edilən əsasən türklərdən ibarət (Azərbaycan, qazax, türkmən, özbək, tatar, qırğız) əsirlərin sovet hərbi formaları köhnə alman hərbi formaları ilə dəyişdirilir.

Çengiz Dağcı ali təhsilli olduğu üçün komandir vəzifəsinə təyin edilir və komandir kimi altı aylıq kursa göndərilir.

Bu müddətdə o, ailəsini görmək məqsədilə Krıma getmək üçün alman komandanlığına ərizə ilə müraciət edir. Ərizəsinə müsbət cavab alan Çengiz Dağcı Krıma gedir. Alman işğalına məruz qalan Krımı görmək onun üçün ağır olur. Çünki döyüş zamanı çox şey dağıdılmış və məhv edilmişdi. Buna görə də o, xatirələrində alman işğalının Krım üçün rus işğalından daha amansız olduğunu qeyd edir. Bir həftəlik icazə müddəti bitdikdən sonra Çengiz Dağcı geri qayıdır. Bu onun Krım ilə sonuncu görüşü olur. 1942-ci ilin sonlarında əksər cəbhələrdə sovet qoşunlarının alman ordularına qalib gəlməsi Türküstan legionunun fəaliyyətini əhəmiyyətsizləşdirməyə başladı. Buna görə də alman komandanlığı Türküstan legionunu sərbəst buraxmaq məcburiyyətində qalır. Çengiz Dağcı bundan sonra Polşada almanlara qarşı gizli təşkilatda çalışan Regina Kleszko adlı bir xanımın köməyi ilə müxtəlif yerlərdə gizli şəkildə yaşamağa başlayır. Sovet qoşunlarının Varşavaya yaxınlaşması səbəbindən Çengiz Dağcı Frankfurt şəhərinə gedir. 1944-cü ilin avqustunda o, Berlin şəhərinə gəlir. Berlində çıxan "Milli Türküstan" jurnalında şeirlərini nəşr etdirir. Çengiz Dağcı Polşada tanış olduğu Regina Kleszko ilə Berlində görüşür. Onlar əvvəlcə Vyanaya, daha sonra Romaya gedirlər. Çengiz Dağcı 18 iyun 1945-ci ildə Romada Regina xanımla hər biri öz dinində qalmaq şərti ilə kəbin kəsidir. O, 1946-cı ilin oktyabrında xanımı və bir yaşlı qızı Arzu (Ursula) ilə birlikdə Şotlandiyaya gedir. Bir neçə aydan sonra isə Londona gələn Çengiz Dağcı Türkiyədə yaşamaq icazəsi almaq üçün Türkiyə konsulluğuna müraciət edir. Lakin Türkiyədə qohum-əqrəbasının olmaması səbəbindən Türkiyə konsulluğu onun müraciətini qəbul etmir. Londonda təsadüfən tanış olduğu bir şəxsin köməyi ilə Kiprli türkün restoranında qabyuyan kimi işləməyə başlayır və Şotlandiyadan ailəsini yanına gətirir. O, həyat yoldaşı ilə birlikdə ağır zəhmətlə qazandıqları pullar hesabına 1953-cü ildə Londonda birinci mərtəbəsi restoran olan ev alır və bundan sonra ömürlük olaraq onun taleyi Londonla bağlanır.

Çengiz Dağcı 22 sentyabr 2011-ci ildə 92 yaşında Londonda vəfat etmişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin o zamankı Xarici İşlər naziri Əhməd Davudoğlunun Ukrayna dövlətinin rəsmiləri ilə apardığı tanışlıqların nəticəsində Çengiz Dağcı vəsiyyətinə uyğun olaraq 69 il öncə ayrıldığı (1942) doğma kəndində dəfn edilmişdir

YARADICILIĞI

Çengiz Dağcının bədii yaradıcılığı kifayət qədər zəngindir. O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. Krım türkcəsində yazılmış bu şeirlərin çox hissəsi müxtəlif səbəblərdən əldə olunmamışdır

Çengiz Dağcının nəsr yaradıcılığı olduqca zəngindir. O, nəsr əsərlərini demək olar ki, 1946-cı ildə Londona köçdükdən sonra qələmə almışdır

Yazıcının 1974-1980-ci illərdə çap olunmuş “Sən Haluksan?”, “Gözəlin doğumu”, “Yıxılmış dünya”, “Qara günlərdən”, “Qaç, Haluk, qaç”, “Həyat tapmaca kimi bir şeydir”, “Suların üstündə üzən səadət çələngləri”, “Nəfəsimlə kəsib paylaşdıq çörəyimizi”, “Beşiyin içərisindəki kölgə” adlı silsilə hekayələrinin məzmunu müxtəlif olsa da, həmin hekayələrin hamısının qəhrəmanı krımlı Haluk Topkayaçı adlı bir şəxsdir. Müəllif 9 hekayənin baş qəhrəmanı olan Halukun simasında öz ideallarını gerçəkləşdirmiş, millətinin azad və xoşbəxt gələcəyinə inam nümayiş etdirmişdir. Onu da qeyd edək ki, Haluk həm də yazıcının “Badam budağına asılı körpələr” romanının obrazlarından biridir.

Cengiz Dağcı hekayələrində olduğu kimi, romanlarında da harada, hansı şəraitdə yaşamasından asılı olmayaraq bütün varlığı ilə Krım problemlərindən bəhs açmış, doğma torpağına, elinə, obasına bağlı olduğunu nümayiş etdirmişdir. Belə ki, o, 65 il yaşadığı London həyatına üç roman (“Mister Markus Burtonun iti”, “Mister Con Marplenin son səfəri” və “Oy, Markus, oy!”), 21 il yaşadığı Krım həyatına isə 10-dan çox roman (“Qorxunc illər”, “Yurdunu itirən adam”, “Onlar da insan idi”, “O torpaqlar bizim idi”, “Badam budağına asılı körpələr”, “Biz birlikdə keçdik bu yolu”, “Mənim kimi biri”, “Üşüyən küçə”, “Dönüş”, “Yoldaşlar”, “Anama məktublar”) həsr etmişdir. Onun Krım həyatı, Krım tarixi ilə bağlı romanlarında Krım varlığı vətən və insan obrazları timsalında konkret mövzuya çevrilmiş, Krım türklərinin faciəli taleləri milli-bədii ifadəsini tapmışdır.

Bu romanların hamısını o, Krım torpaqlarından çox uzaqda yerləşən Londonda yazmışdır. Bu zaman Cengiz Dağcı vətən torpaqlarında gəzməsə də, vətəni ürəyində gəzdirirdi. “Qorxunc illər” romanında yazdığı kimi: “Vətənim, Vətənim! Dünyanın hansı tərəfində olursam olum, mən yaşadığca sən də mənimlə bərabər olacaqsan”¹

Cengiz Dağcının Londonda Krım türklərinin həyatı ilə bağlı qələmə aldığı ilk romanı “Qorxunc illər” (1956) adlanır. Roman Krım tatarlarının faciəli talelərini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Romanın məzmununu əsasən müharibə zamanı almanlara əsir düşən krımlı gənc Sadiq Turanın xatirələri, müharibə fəlakətləri, Krımın rus işğalı zamanı millətin başına gətirilən müsibətlər təşkil edir.

---

¹ Dağcı C. Korkunç yıllar. İstanbul, Ötüken, 2012, səh. 15

“Qorxunc illər” romanındakı hadisələr əsasən keçən əsrin 30-40-cı illərində baş verən ictimai-siyasi proseslərlə birbaşa bağlıdır. Sadıq Turan Ağməsciddə yaşayan bir ailənin oğludur. O, leytenant rütbəsində müharibəyə gedir. Müharibədə almanlara əsir düşür və Kirovoqrad əsir düşərgəsinə aparılır. 1942-ci ildən sonra bir daha vətəninə görə bilmir. Roman İtaliyanın Roma şəhərində Sadıq Turanın kırımlı Cengiz adlı bir gəncə tanışlığı ilə başlayır və Sadıq Turan da daxil olmaqla Türkiyə legionuna cəlb edilmiş əsir əsgərlərin rus hərbi geyimlərini yandıraraq köhnə alman hərbi geyimlərini geymələri ilə başa çatır.

Müəllif Sadıq Turanı milli ruhu güclü olan Kırım türklərinin ümumiləşdirilmiş obrazı kimi təqdim edir. Gözləri önündə məscidlərinin sökülməsi, qəzetlərinin qapanılması, milli kimliklərinin unudurulmasına çalışılması, latın qrafikalı əlifbalarının kiril əlifbası ilə əvəzlənməsi, adət-ənənələrinə qadağaların qoyulması və s. halların baş verməsi Sadıq Turanın mənəvi sarsıntılarına səbəb olur. Müharibə dəhşətləri, əsirlikdə yaşadığı gərginliklər onun psixoloji durumunu daha da ağırlaşdırır. Müəllif tale üzünə gülməyən Sadıq Turanın həyat tarixçəsi ilə oxucunu 4 dəftərdən ibarət yazılmış xatirələr vasitəsilə tanış edir. Xatirə dəftərlərinə yazılmışlar təkcə Sadıq Turanın həyatını deyil, həm də Kırım türklərinin, ümumilikdə isə türk xalqlarının taleyini, kommunist anti-türk siyasətinin amansızlığını, müharibə əzablarını əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Sadıq Turan hadisələri əvvəlcə onunla bərabər eyni tale yaşamış Cengizə danışır. Növbəti günlərin birində onunla görüşməyə gələn Cengiz Sadıq Turanın şəhəri tərk etdiyini eşidir. Sadıq Turanın yaşadığı evin sahibəsi Cengizə Sadıq Turanın yazdığı 4 ədəd xatirə dəftərini verir. Bundan sonra Sadıq Turan əsərdə şəxsən iştirak etməsə də, onun keçmişi barədə məlumatı xatirə dəftərlərindən öyrənirik. Yazıçı Sadıq Turanın sonrakı taleyi barədə məlumatları bu xatirələr əsasında romana əlavə edir. Əsərdə göstərilir ki, Cengiz xatirə dəftərlərini aldıqdan 7 il sonra Argentinadan əslən tatar olan Mirzə Sabirski adlı bir şəxsdən məktub alır. Həmin məktubda Sadıq Turanın Uruqvayda vəfat etməsi barədə məlumat verilir.

“Onlar da insan idi” (1958) romanı Kırım türklərinin faciələrini əks etdirmək baxımından Cengiz Dağcı yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, “roman bir mənada 1937-1945-ci illər Kırım və Kırım tatarlarının tarixi aynasıdır”. Kırım türklərinin faciələrini özünəməxsus üslubda yazmağı bacaran Cengiz Dağcı bu əsərdə də qədim türk diyarı olan Kırımda baş vermiş hadisələri mövzu kimi seçmişdir. Bu hadisələr Kırımın Qızıldaş kəndində cərəyan edir. Roman qəhrəmanlarından biri Bəkirdir. Bəkir humanist, mərhəmətli, xeyirxah, insanlara inanan və onlara hörmət bəsləyən bir insandır. O, halal və rahat həyat yaşayır. Lakin İvan və Kala Mala adlı iki rusun bu kəndə gəlişi həm kəndin, həm də Bəkirin rahatlığını pozur. Düzdür, Bəkir bu kəndin ilk rus sakinləri kimi onlara qalmaq üçün tövləsinin kənarında yer verir. Amma onların kəndə gəlişindən sonra kiminin toyuğu, kiminin qoyunu və s. itməyə başlayır. Bundan sonra qıfıl görməyən evlərin qapılarına kənddə ilk dəfə qıfıl

vurmağa başlayırlar. İnsanların torpaqları əlindən alınır. Bəkirin torpaqlarını ələ keçirən bu insanlar orada donuz saxlamağa qərar verirlər. Rusların həm Qızıldaşda, həm də Yaltada məskunlaşması genişlənir. Bir müddətdən sonra İvan yol çəkilişinə rəhbərlik edir. Adamları incitdiyinə görə Seyid Əlinin oğlu İvanı döyür. Bəkir isə mərhəmət göstərərək onu evində saxlayır. Bəkirin torpaq və yurd sevgisi böyükdür. O, torpağı namus, qeyrət, ata və baba əmanəti hesab edir. Buna görə də bolşeviklərin torpağı insanların əlindən almasına etiraz edir. Yol çəkmək məqsədilə Quşqayanın partladılmasına etiraz olaraq şahədən çıxmır. Lakin partladılan dinamit onun bədənini parça-parça edir. Bəkirin ölümündən sonra onun evini ələ keçirirlər, torpaqlarını kolxoz mülkü kimi zəbt edirlər. Bütün kəndin torpaqları ümumiləşdirilir, kolxozlaşdırma siyasəti sürətlənir, kəndə köçürülən rusların sayı çoxalır.

Yazıçı torpaq naminə özünü ölümə atan Bəkirin Krım türklərinin ümumiləşmiş obrazı kimi yaratmış və onun simasında demək istəmişdir ki, türk üçün torpaq yurddur, milli varlıqdır, ata-baba əmanəti, namus və qeyrətdir.

“Onlar da insan idi” romanında Bəkir kimi vətənpərvər obrazlardan biri də Ənvərdir. O da bolşevik işğalının yurdu üçün gətirdiyi fəlakətlərdən və millətinin gələcəyi üçün yaranacaq yeni faciələrdən narahatdır. Oğlu Niyazinin kənddə rus avtomobili tərəfindən vurulub öldürülməsi, torpaqlarının əlindən alınması, türklərin kənddən köçürülməsi onun düşməne olan nifrətini daha da artırır. O, ölüm ayağında həyat yoldaşı Zəminəyə üz tutaraq onun daim Krım sevgisi ilə yaşamasını, Krım türklərinin digər türk ellərinə səpələnərək düşmənin xəyanətinə, zülmünə düşər olduqlarını oradakı soydaşlara çatdırmalarını vəsiyyət edir.

Romanın sonunda insanların bir qismi öldürülən, bir qismi sürgün edilən qədim türk yurdu olan Qızıldaş kəndi təsvir edilir. Bu kəndin əsl sahiblərini gəlmə insanlar əvəz edib. “Oqonyok” jurnalında “Rassvet” adlı məqalənin müəllifi olan Pavlenko belə bir cənnəti onlara verdiyinə görə SSRİ dövlətinin başçısı Stalinə minnətdarlıq edir. Cengiz Dağcı əsərin sonunda Pavlenkonun məqaləsindəki sevinci onlar üçün normal hesab edir, çünki onlar da insandır. Cənnət Krıma sahib olduqlarına görə sevincləri təbiidir. Ancaq müəllif başqa bir anlamda bu sevincə təəssüf və etirazını bildirir. Axı buradan qovulan Krımın əzəli sakinləri də (yəni türklər) insan idi. Yazıçı burada haqsızların sevinci ilə haqlıların faciəsini diqqət mərkəzinə çəkir. Cengiz Dağcı sonda Allaha üz tutaraq bu torpaqlardan qovulanların, burada öldürülənlərin, buradan sürgün olunanların da insan olduqlarını kommunist rejiminin başında duranlara anlatmasını rica edir: “Tanrım,

deyirəm. Onlar da insandır. Acı onlara. Özləri kimi, başqalarının da insan olduqlarını inandır onlara. O heyvan kimi sürülüb götürülənlər... Onlar da insan idi”.²

Cengiz Dağcının sonrakı dövr yaradıcılığında da sənətinin baş mövzusu daha çox Krım türklərinin həyatı və onların faciəli taleləri ilə bağlı olmuşdur. Yazıcının ardıcıl şəkildə yazdığı “Badam budağına asılı körpələr” (1970), “Üşüyən küçə” (1972), “Mənim kimi biri” (1988), “Anama məktublar” (1988), “Yoldaşlar”(1992), “Biz birlikdə keçdik bu yolu” (1996) və s. romanlarında həm ayrı-ayrı obrazların simasında, həm də tarixi olay, hadisə və əhvalatların təmsalında Krım reallıqlarının, Krım türklərinin həyatının konkret mənzərəsini görmək mümkündür.

Cengiz Dağcı “Badam budağına asılı körpələr” romanında XX əsrin 20-30-cu illərində Krımda baş vermiş hadisələr fonunda 40 minə yaxın Krım türkünün Ural və Sibir bölgələrinə sürgün edilməsi, eyni zamanda millətin keçdiyi digər əzablı yollar təsirli formada ifadəsini tapır. Hadisələr 4-14 yaş arasında olan Halukun dilindən verilir. O, ailənin tək övladıdır. Anasının və yaxın qohumlarının ölümü Halukun uşaq qəlbində dərin yaraya çevrilir. Əmisinin özünü onların həyatında olan badam ağacından asması Haluku sarsıdır. Badam ağacının kəsilməsi Haluku xeyli narahat edir. O, hər dəfə kölgəsində dincəldiyi badam ağacının yerinə baxdıqca kövrəlir. Ancaq badam ağacının yenidən pöhrələnməsi onun ümidlərini artırır. Haluk hər dəfə atasından özlərinin keçmiş, yaşadıkları torpaqların tarixi barədə eşidəndə öz keçmişlərinə marağı artır. O, atasından eşitdiklərini həm də Zöhrə xanım, Sarı Çömez, Qərənfil Nuri və başqalarından da eşidir. Bu onu göstərir ki, bütün insanlar öz keçmişlərinə , öz torpaqlarına bağlıdırlar və gənc nəslə də bu ruhda böyüdürlər.

Cengiz Dağcının “Gənc Temuçin” romanı tarixi faktlara əsaslanır. Ciddi tarixi araşdırmaların nəticəsi olaraq qələmə alınmış romanda yazıcının əsas məqsədi türk tarixi gerçəkliklərini əks etdirmək olmuşdur.

Əsərdə əsl adı Temuçin olan Çingiz xanın (mənası böyük xaqan) dünyaya gəlişi, gəncliyi, imperiya qurması və s. məsələlər bədii əksini tapmışdır. Tarixdən məlumdur ki, Çingiz xan parçalanmış, bir-biri ilə mübarizə aparan monqol qəbilələrini birləşdirərək Böyük Monqol imperiyası yaratmışdır. Bu imperiya şərqdən Koreya, cənubdan İran, şimaldan Rusiya, qərbdən Polşa, Macarıstan və s. ölkələrin ərazilərinə qədər uzanıb getmişdir.

“Gənc Temuçin” romanı 6 bölmədən ibarətdir. Əsərin əvvəlində 1155-ci il hadisələrindən bəhs edilir. Romanın bu hissəsində Monqol, Onqut, Tatar, Merkit,

---

² Dağcı C. “Onlar da insandı”, İstanbul, Ötüken, 2012. səh. 463

Nayman adlı qəbilələrin həm şəxsi münasibətlər zəminində, həm də Çin imperatorluğunun təhriki ilə bir-birləri ilə çəkişmələri təsvir olunur. Yazıçı daha sonra xanlar xanı, xaqan Çingiz xanın dünyaya gəlişi haqqında məlumat verir: “Miladi takvime görə 1155 yıldan tam elli yıl sonra, bu kabilelərin önündə böyük Çin imparatorluğu boyun eğməklə kalmaz, batı və batıyla birlikdə bütün insanlıq dünyası da hayata yüzlerce yıl için bakişını, hayat tarzını ve medeniyetini, başka milletler ise hatta dillerini ve ahlaklarını değıştermek zorunda kalırlar. O yıl, yani Gah yılı, hanlar hanı, hakan Cengiz hanın doğduğı yıldır”³

Əsərdə Göy monqollarının başçısı Yesügey Bahadırın həyatı və qəhrəmanlığından söhbət açılır. Yesügey Bahadır Yulun Əkə ilə evləndikdən sonra onun Temuçin, Kasar, Bektar, Belgütay adlı oğlanları dünyaya gəlir.

Yesügey xanın Temuçini daha çox istəməsi digər qardaşları narazı salır. Atası Temuçinə Unqır qəbiləsinin başçısı Dai Seçenin qızı Bortayı nişanlayır. Yesügey Bahadırı zəhərləyib öldürürlər. Atası ölən vaxt Temuçinin başqa yerdə olmasından istifadə edən Tarqutay Kurulduq hakimiyyəti ələ keçirir. O, Temuçini zindana saldırır. Temuçin atasının dostu Sorqan Şiranın köməyi ilə əsirlikdən qaça bilir. Temuçin nişanlı olduğu Bortayla 4 ildən sonra evlənir. Bu evlilikdən sonra Bortayın mənsub olduğu Unqır qəbiləsinin ixtiyarı Temuçinin əlinə keçir. O, hakimiyyətini gücləndirir. Lakin Merkit qəbiləsi hücum edərək Temuçinin həyat yoldaşı Bortayı qaçırırlar. Temuçin ətraf qəbilələri birləşdirdikdən sonra əvvəlcə Tarcut və Udut qəbilələrini məğlub edir. Merkitlər üzərinə hücum keçir, onları qılıncdan keçirdikdən sonra 6 ay əsirlikdə qalan həyat yoldaşı Bortayı azad edir. Temuçin altı ay düşmən əlində olan Bortayın hamilə olduğundan narahat olsa da, Bortaya doğulacaq uşağın adını Cuci qoyacağını bildirir.

Cengiz Dağcı bu əsərdə bir-birinə düşmən olan qəbilələrin mübarizəsi fonunda Temuçinin xarakterini, dövrün ictimai-siyasi səciyyəsini və s. diqqət mərkəzinə çəkə bilmişdir. Əsər monqol-tatar tarixinə işıq tutmaq, bu tarixi ictimailəşdirmək və onun həqiqətlərini əks etdirmək keyfiyyətləri ilə seçilir.

Ümumiyyətlə, Cengiz Dağcı yaradıcılığı müəyyən istisnalar olmaq şərti ilə məsələlərə milli kontekstdə yanaşmaq, Krım-tatar faciələrini əks etdirmək, onlara milli-ictimai dəyər vermək və bu faciələri milli tarixin qara səhifələri kimi xarakterizə etmək və s. baxımdan əhəmiyyətlidir.

---

³ Dağcı C. Genc Temuçin, İstanbul, Ötüken, 2000, səh.5

ERKİN VAHİDOV

E

Erkin Vahidov 1936-cı ildə Fərqanə vilayətinin Altıarıq nahiyəsində anadan olmuşdur. Sonralar ailələri Daşkəndə köçdüyündən taleyi bu şəhərlə bağlanmışdır. Orta təhsilini başa vurduqdan sonra Daşkənd Pedaqoji institutuna daxil olmuşdur. E.Vahidov 1960-cı ildə institutun filologiya fakültəsini bitirmişdir. İnstitutu bitirərək o, Q.Qulam adına Ədəbiyyat və sənət nəşriyyatında məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Sonra "Gənclik" jurnalının baş redaktoru olmuşdur. 1983-cü ildə "Şərq üfüqləri" toplusuna görə Özbəkistan Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. E.Vahidov ədəbiyyata 60-cı illərin başlanğıcında gəlmişdir. Özbəkistanın xalq şairi və xalq deputatıdır.

E.Vahidov tərcüməçilik fəaliyyətində də seçilən sənətkardır. O, İbn Sinadan, Hafizdən, Şillerdən, Getedən, Puşkindən, Yesenindən, Blokdan, R.Həmzətovdan bir çox tərcümələr etmişdir. Xüsusilə Getenin "Faust" və Yesenin "İran nəğmələri" əsərlərinin mahiranə tərcüməsi E.Vahidova böyük şöhrət gətirmişdir.

Erkin Vahidov hazırda Özbəkistanın ədəbi və ictimai həyatında fəaliyyətinə görə seçilən və tanınan simalardandır. Onun əsərlərindən ibarət 2 cildliyi 1986-cı ildə Daşkənd şəhərində çapdan çıxmışdır.

YARADICILIĞI

Erkin Vahidovun ədəbiyyata gəlişi 60-cı illərə təsadüf edir. Artıq bu illərdən başlayaraq müasir özbək poeziyasında özünü göstərən vətənpərvərlik motivi bir çox şairlər kimi E.Vahidovun da yaradıcılığında möhkəmlənməyə başladı. "Gözəllik", "Gənclik divanı", "Şirin", "Gəncliyim, gəl" və digər şeirləri yeni mövzu və ideya sahəsində şairin uğurlu axtarışlarının məhsuluna çevrilmişdir.

Erkin Vahidov klassik ədəbiyyata yaxşı bələd olduğu üçün yaradıcılığında həmin ədəbiyyatın təsiri yüksək planda hiss olunur. O, daha çox Nəvai və Füzuli

poeziyasından bəhrələnmiş və onların sənətində olduğu kimi, sözün ifadə və işlənmə imkanlarının müxtəlifliyini yaradıcılığında təmin edə bilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, E.Vahidov poeziyasında fəlsəfilik, sadəlik və musiqilik nəzərə çarpan cəhətlərdən biridir.

70-80-cı illərdə Erkin Vahidovun yaradıcılığının ictimai mahiyyəti güclənməyə başlamışdır. Şairin “Nida” (1965), “İndiki gənclər” (1974), “Məhəbbətnamə” (1986), “Sədaqətnamə” (1986) kimi kitablarında toplanan bir çox şeirlərində özbək xalqının əsasən zəhmətsevərliyi, insanpərvərliyi və s. təsvir olunmuşdur. Onun “Qətrələr”, “Ürək və ağıl”, “Şahmat və şeir” adlı parçaları, “Nida” poeması özbək gəncliyinin çağdaş düşüncə tərzini əks etdirir” (X.R.Ulutürk). Demək olar ki, Vahidovun şeirlərində xalq arzularının tərənnümü ön plana keçir. Məs., “İndiki gənclər” şeirində müdrik bir qocanın keçdiyi ömür yoluna baxış fonunda bu günkü həyatın reallıqlarına münasibət əks etdirilir. Bu baxışda arxayınçılıq və qürur duyulmaqla yanaşı, həm də bir narahatçılıq özünü göstərir. Şeirdə şairi ölkənin, xalqın şərəfli gələcəyi düşündürür. Ona görə də müəllif müdrik, dünyagörmüş qocanın fikirlərində indiki gəncliyi gələcək tarixin qoruyucuları və layiqli övladları şəklində təqdim edir. Lakin qoca narahatdır ki, indiki gənclik belə tarixi missiyanın həyata keçirilməsinə hazır deyildir:

Cavanlar gözümə dəyir bir təhər.

Biz də gənc olmuşuq,

Bilmirəm nədən

Axı belə oldu indiki gənclik.

Şeir bu günkü gənclərə öyüd-nəsihət vermək baxımından olduqca qiymətlidir. Əsərdə gənclərə vətəni sevmək, elm, mərifət öyrənmək, xalqa bağlı olmaq və s. cəhətlər aşılır. Asan yolla elm, mənəb və vəzifə qazanmaq istəyənlərə tənqidi münasibət bildirilir:

Ancaq narazıdır o, nəvəsindən,

Qocanın könlünü dərd-qəm alıbdır:

“Uşaq imtahandan kəsilib nədən?

Niyə yaxşı-yaxşı hazırlaşmır o?

Belə imkan yoxdu biz oxuyanda.

Niyə çətinliyə heç qatlaşmır o?

Görən, qeyrət hissi yoxdumu onda?"

OLJAS SÜLEYMENOV

M

üasir qazax ədəbiyyatının dünya şöhrətli nümayəndəsi Oljas Ömər oğlu Süleymenov 18 iyun 1936-cı ildə Alma-Ata şəhərində anadan olmuşdur. O.Süleymenov 1954-1959-cu illərdə Qazaxıstan Dövlət Universitetinin Geoloji kəşfiyyat fakültəsində təhsil almışdır. O, 1959-cu ildə neft geologiyası mövzusu üzrə diplom müdafiəsi edərək universiteti bitirmişdir. Onun sənətə gəlişi 1955-ci ilə təsadüf edir. O.Süleymenov təhsilini bitirdikdən sonra ixtisası üzrə işləməyə başlamışdır. O, 1961-1962-ci illərdə M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil almışdır. Dövrü mətbuatda ilk dəfə məqalə ilə çıxış etmişdir. Onun "Köçərilər və Rus" adlı həmin məqaləsi 1962-ci ildə çap olunmuşdur. 1959-cu ilin iyun ayında Oljas Süleymenovun "Literaturnaya qazeta"da dərc olunan seçilmiş şeirləri şairin mərkəzi mətbuatda çap olunan ilk mətbu əsəri hesab olunur. O, 1962-ci ildə Qazaxıstan Dövlət Universitetinin aspiranturasına daxil olur, elə həmin ildə Yazıçılar İttifaqına üzvlüyə qəbul olunur. Oljas Süleymenov 1962-1971-ci illərdə "Kazaxskaya pravda" qəzetində ədəbiyyat məsələləri üzrə əməkdaş və "Qazaxfilm" kinostudiyasında baş redaktor işləyir. 1972-ci ildən Asiya və Afrika ölkələri yazıçıları ilə Qazaxıstan əlaqə komitəsinin sədri vəzifəsinə təyin olunur. 1975-ci ildə O.Süleymenov "Az-Ya" əsərini yazır. Əsər tək cə filologiya, tarix sahəsində yox, siyasi düşüncəyə təsirinə görə cəmiyyətdə də böyük rezonans doğurur. Əsərin ruhu o vaxtkı ideologiyaya zidd olduğu üçün O.Süleymenovun "Az-Ya" kitabı haqqında Qazaxıstan KP MK-nın 17 iyul 1976-cı il tarixli xüsusi qərarında kitab "ideoloji və metodoloji" baxımdan qüsurlu hesab olunur.

O.Süleymenov 1971-1981-ci illərdə Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqının katibi vəzifəsini tutur. 1981-83-cü illərdə isə Qazaxıstan SSR Kinomatoqrafiya Komitəsinə rəhbərlik edir. O, 1983-cü ildə Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi seçilir. O.Süleymenov 1989-cu ildə "Nevada Semipalatinsk" ictimai hərəkətinin əsasını qoyur.

O, 1991-ci ilə qədər bir neçə çağırış Qazaxıstan və SSRİ Ali Sovetinin deputatı olmuşdur. O.Süleymenov 1990-cı ilin 20 yanvar faciəsi ilə əlaqədar doğma türk soydaşlarına başsağlığı vermək üçün Bakıya gəlmiş və Kremlin Qurultaylar sarayında faciənin günahkarı olan ermənipərəst Qorbaçov rejimini tənqid etmişdir. 1991-ci ildə Qazaxıstanda milli müstəqillik elan olunduqdan sonra O.Süleymenov ölkənin ictimai-siyasi, mədəni həyatında yaxından iştirak etmiş və etməkdə davam edir. Hazırda YUNESKO-da Qazaxıstanın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərir. 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının “Dostluq” ordeni ilə təltif edilmişdir.

YARADICILIĞI

Yaradıcılığında daha çox milli-estetik normaların dürüst formalarını tətbiq edən, dünya miqyasında tanınan müasir qazax ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri (eyni zamanda deyərdim ki, birincisi) Oljas Süleymenovdur. “Oljas Süleymenov dünyanın bizə məlum olan, bəlkə də yeganə şairidir ki, təfəkkürü eyni zamanda həm zəngin etnoqrafik potensiala, həm də müasir poetik “diplomatiya”ya malikdir – naturalizmlə analitizmin bu cür üzvü vəhdətini verən ikinci bir şairi təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür...”⁴ O.Süleymenov yaradıcılığında bu gündən keçmişə və gələcəyə körpü salan təəssübkeş sənətkardır. O.Süleymenov yaradıcılığında “Az-Ya” əsərinin xüsusi yeri vardır. Əsər türk xalqlarının tarixinə, dilinə, ictimai-siyasi tarixi nüfuzuna orijinal yanaşma baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. İki hissədən ibarət olan, bütün məsələlərə elmi və milli-tarixi prinsiplər daxilində obyektiv münasibət bildirən “Az-Ya” kitabı həm də qədim tarixə malik türklərin milli-estetik dəyərlərini, ədəbi-mədəni tarixini öyrənmək, eyni zamanda Avro-Asiya məkanında yaşayan bir çox xalqların mədəni və siyasi tarixlərinin bəzi məqamlarına işıq salmaq baxımından maraq doğurur.

Lakin Oljas Süleymenov bir tarixçi alim, etnoqraf olmaqla yanaşı, həm də müasir qazax şeirinin görkəmli, məşhur nümayəndəsidir. Onun poeziya qüdrəti bir neçə cəhətinə görə fərqlənir və seçilir. O.Süleymenov yaradıcılığı həm mövzu, həm də forma baxımından orijinaldır. Ona görə də O.Süleymenov oxucuların nəzərində sovet şairlərinin (bəziləri istisna olunmaqla) ənənəvi mövzu və forma modelini əsasən qəbul etməyən şair “görkəmi” ilə daha çox fərqlənir. Onun poeziyasında sovet rejiminin qadağalar qoyduğu mövzu məhdudiyyətinin olmaması, fərqli düşüncə tərzini və bunun poetik detal, poetik nümunə şəklində özünü büruzə verməsi adi hala çevrilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, O.Süleymenov lirikasında siyasi motiv və çalar ön planda dayanmış, şair idealının əsas göstəricisi kimi diqqəti cəlb etmişdir.

---

⁴N.Cəfərov. Türk dünyası: Xaos və kosmos. Bakı, 1998, səh.204.

Ölkəm!
Sən də Qazaxıstanla bil,
Ən sınıanmış,
Ən dözümlü oğullarını
Biz tək cə səni sevirik
Yanırıq,
Tək cə sənin eşqinə.
Qoruyuruq haqqımızı–
Dişlərimiz kilidlənmiş
Tab eləmir
Qoruyuruq
Çöl genişliyiylənən,
Alatau dağlarının ucalığıylənən
Qışqırmaq haqqımızı!

O.Süleymanov yaradıcılığında tarixi özünüdərkən əhatə dairəsi olduqca böyük görünür. Bu qrup şeirlərində şair narahatçılıqlarını oxucu tam mənada dərk edir, ona şərik çıxır. Şair də öz növbəsində milli-etnik kimlik düşüncə təsirində tarixi səyahətə üstünlük verir: “Mən şəhər oğluyam, çöl-biyabanla döyüşə yollanmalıyam. Nurani qocalar, bilmək istəyirəm, deyin, mənim şəhərlərim necə məhv olub?” – deyimi ilə tarixi suala cavab axtarır:

Bəyaz Otrar şəhərim,
Hanı qala divarların?
Yarım ilə alov tutub yandı mı?
Dözmədimi döyüşlərə?
İki yüz gün, gecə-gündüz?
Uzun çəkdi mühasirə.
Yeraltı yollar kəsili.

Nə çörək var, nə ət, nə ot.

Bütün hallarda şairin tarixə “boylanması” mənsub olduğu xalqın minillərdən üzübəri gəlişi və tarixi faciələrlə üzləşməsinin salnaməsini xatırladır. Bu məqamda uzaq və yaxın keçmişin xatırlanması xalqı üçün döyünən həssas bir ürəyin narahatçılıqları təsirindədir:

El-obalar kül altda,

Hələ çox anmaq olar

Külə dönən o çölü

Ürək istəmir nəyə

Çünki o səsləyir

Qisas almağa!

Necə ovunduraq

Nə cür atlandıraq

Ürəyim səni?

O.Süleymanov sənətində türkün tarixi dünyasına səyahət və ona həsrət ifadə edən münasibət diqqəti cəlb edən xüsusi haldır. Daha doğrusu o, bu halda “türk çölləri boyu Şərqdən Qərbə çapan bir atlıya bənzəyir” (N.Cəfərov). Qeyd edək ki, şair öz “səyahətində” vətəndaşlıq missiyasını yerinə yetirir:

Mən yenə üz tutdum

uzaq səfərə.

Beynimdə həkk olub

bir qanun ancaq.

Öz tarixinə ürəkdən bağlanan şairin bu “səyahətdə” dünyanı “hədəf” seçməsi təsadüfi səslənmir. Belə geniş masştaba iddialı olan şairin məqsədi tarixin daş yaddaşında türkün izlərini görmək və müəyyənləşdirməkdir. Bu halda O.Süleymanov haqlı görünür. Gəzdiyi yerlərdə mənsub olduğu xalqın dünənindən və bu günündən söhbət açmağı özünə borc bilir:

***Köç edib gəzirəm bu yer üzünü
qarışbaqarış,
Məsləhət görürlər bir bina qurum.
Mənsə fürsət düşən kimi
Afrikanı,
Fransanı,
Asiyanı dolaşıb,
Açıb gözlərini
Hələbdəki ərəbin,
Nyu-Yorkda
dastanlardan söz açıb
geri dönürəm..***

“Dastanlardan söz açıb geri qayıdan” şair nə qalibdir, nə də məğlub. O, bütün görüntülərdə sadəcə vətəndaş və insandır. Ürəyində bəşəri duyğuları yaşadan, torpağına qəlbən bağlı olan bir insan və vətəndaş. Onun insan və vətəndaş hüququ yüksək olduğu üçün sözünün kəsəri daha da artır, haqq sözünü daha da cəsarətli deyir:

***Ölkəm,
Sən Qazaxıstan sınağından
çıxmısan –
Bu yerdə
Xaç əlindən tərpənməyə
yer yoxdur.***

O.Süleymenov bu cür deyimdə inzibati-amirlik və totalitar dövrünün amansızlıqlarını göz önünə gətirir. O dövrün dəhşətlərini xatırlayır. Sürgün yeri kimi seçilmiş Qazaxıstanın “milyonlara qəbir evi” olmasını təəssüflə qeyd edir. Torpağının, ölkəsinin və millətinin bu faciələrdə günahsız olduğunu bilsə də, başqalarından üzr istəməyi özünə borc bilir. Əslində şairin üzrxahlığı öz ölkəsinin günahlarından irəli gəlmir, O.Süleymenovun bu

poetik üsyankarlığında böyük bir rejimin, böyük bir imperiyanın, onun qanunlarının ittihamı önə keçir:

Qazaxıstan!...

Təkə səndə yerləşir

Bütün yer üzündəki

Paytaxtların türməsi

Sən ucsuz-bucaqsız sürgün yerisən

Kiçik bir xəritədə.

“Bir çəkməçi vardı bizim aulda” şeirində O.Süleymenov təkə kəskin deyim və ittihamları ilə diqqəti cəlb etmir, həm də ümumsovet poeziyası üçün xarakterik olmayan bir baryeri aşır, fikirlərində analitizmə geniş yer verməklə “inqilabçı” təsiri bağışlayır:

Hamiya çəkmə tikirdi,

Öz ayağının üstündə.

Ona elə gəlirdi,

Ayrı-seçkilik salmır,

Bərabərləşdirir hamın

bu yolla..

Konkret məkan və zaman reallıqlarını özünə əks etdirən bu şeirdə mövcud bir rejim, o cümlədən konkret bir “ideoloq” obrazı fikri daha çox məşğul edir. Oxucu bir növ arxada qalan yaxın keçmişin reallıqlarının dəhşətlərini yenidən “yaşayır”.

Boyu vardı

Bapbalaca

Napoleon sayağı.

O tikdiyi çəkmələrdə
Div boyda adamlara
Gəzmək asan deyildi
Çəkmə sıxır ayağı.
Hamı elə bilirdi
Çəkməni Allah verib
Verib ki, qoy müsəlman
Dua eləyən zaman
Ayaqlarını sıxan
Çəkmələrini çıxartsın.

Lirik-fəlsəfi, lirik-psixoloji şeirlərin imkanlarından istifadə məsələləri O.Süleymanovda özünün dolğun və geniş ifadəsini tapa bilir. Şair poetik axtarışlarının nəticəsi olaraq tamamilə yeni fikirlər, yeni ideyalar ortaya atır. Əslində bu cür yeniləşmədə poetik detalların orijinallığı da az əhəmiyyət daşımır. Şair bu qrup şeirlərində mövzu və forma imkanlarının genişliyindən tam istifadə edir:

Harda söz salmaq olar
De, acılıqdan, küləkdən?
Harda hər addım başı
Deşilə bilər, görən
Minillik bir inamın
Kiçik bir qəlpələriylə
Maşınların təkəri?..

“Az-Ya” O.Süleymanov yaradıcılığında əsas yer tutur. Əsər türk etnik-kulturoloji, etnogenezis məsələlərinin öyrənilməsində, tarixi araşdırmalar nəticəsində türklərin geniş mənada “həyat qrafikinin” tədqiqində əhəmiyyətinə görə seçilir. Müəllif rus dilində yazmış olduğu bu əsərinə maraqlı və orijinal bir ad seçmişdir. “Az-Ya” əsəri yalnız adının orijinallığı

baxımından deyil, məsələlərə mahiyyət dərinliyində yanaşılma, qoyulan problemlərin elmi-analitik şərh baxımından da fərqlənir. “Az” əski slavyancada “mən”, “Ya” isə müasir rus dilində “mən” deməkdir. Yəni “mən və mən”. Eyni zamanda “az” kiril əlifbasının ilk, “ya” isə son həfvidir. Lakin burada mənə formal “sən və mən” şərtliyində açıqlanır. Bu şərtlilik daxilində rus ədəbiyyatı və türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, etnik kimliyi barədə müəyyən məlumatlar verilir, yeri gəldikcə müqayisəli təhlillər aparılır. Bu müqayisədə elmi-tarixi əsaslandırma yolu ilə türk xalqlarının tarix və mədəniyyətinin qədimliyi, üstünlüyü, başqa mədəniyyətlərə təsiri üzə çıxır. Müəllif türk mədəniyyətinin Şumer mədəniyyətinin varisi olduğunu sübuta yetirir. “İqor polku” dastanında dil, üslub və ideoloji baxımdan türk təsirinin olması üzərində xüsusi dayanılır. Əsərdə özünə yer tapan türkcülük ideyaları o vaxtkı ideoloji tələblərə uyğun olmadığı üçün rəsmi şəkildə müəllifə qarşı ittihamların irəli sürülməsinə gətirib çıxarmışdır. 1976-cı ildə Elmlər Akademiyasında keçirilən müzakirə və məhkəmə qərarlarının nəticəsi olaraq “Az-Ya” ideologiyaya zərərli, elmi faydası olmayan əsər kimi qadağan olunur.

Əsər həm də qədim türk mədəniyyətinin iki inkişaf zirvəsi olan Türk-Şumer və Türk-Sibir mərhələlərinin bir neçə minillik tarixini izləmək, onların dünya mədəniyyətində, dünya sivilizasiyasında rolunu müəyyənləşdirmək, türk mədəniyyətinin, türk mənəviyyətinin, türk həqiqətlərinin zaman-zaman haqsız hücumlara məruz qalmasını və s. əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bütün bu məsələlərə müəllifin obyektiv elmi təhlil və tədqiqlərində aydınlıq gətirilir. O.Süleymenov təhlil və tədqiqlərində bir tərəflilikdən uzaq dayanır. Demək olar ki, fikirlərini dünya elmi “kürəsində” bəşirir, heç bir xalqın tarixi haqlarını tapdamır. İki əsas hissədən (“Qızılquşlar və Qazlar”, “Şumernamə”) ibarət “Az-Ya” əsəri bir növ türklərin əhatə və əlaqədə olduğu tarixi yer və məkanların əhalisi, etnik tərkibi, dil və mədəniyyət nümunələri barədə fikir yürütmək baxımından xarakterikdir.

MUSA CƏLİL

XX

əsr tatar ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Musa Cəlil (Zalilov) 2 fevral 1906-cı ildə Orenburq vilayətinin Şarlık rayonunun Mustafın kəndində anadan olmuşdur. Əvvəlcə Mustafın kənd ibtidai məktəbində, 1913-1918-ci illərdə isə Orenburq şəhərində fəaliyyət göstərən “Hüseyn” mədrəsəsində təhsil almışdır. O, uşaq yaşlarında ikən atadan yetim qalmış Musa Cəlil, ailəni dolandırmaq məqsədi ilə ağır zəhmətə qatlaşmağa məcbur olmuşdur.

Musa Cəlil ilk şeirini 8 yaşında yazmışdır. Şeirləri ilk dəfə 1919-cu ildə dərc olunmuşdur. M.Cəlil 1919-cu ildə komsomol sıralarına daxil olmuş, komsomol fəali kimi tanınmışdır. O, Rusiyanı bürüyən vətəndaş müharibəsinin faciələrini gözləri ilə görmüş, gənc olmasına baxmayaraq, siyasi proseslərin önündə getmişdir. 1921-ci ildə ölkədə kütləvi aclığın başlaması nəticəsində M.Cəlil doğma kəndini tərk edir və Kazan şəhərinə köçür. O, 1923-cü ildə Kazanda rabfaka (fəhlə fakültəsi) daxil olur, 1927-ci ilə qədər Orsk və Orenburq komsomol təşkilatlarında çalışır. M.Cəlil 1927-1931-ci illərdə Moskva Dövlət Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır. Universiteti bitirdikdən sonra əvvəlcə “Balaca dostlar” adlı tatar uşaq jurnalının redaktoru, daha sonra “Kommunist” qəzetinin redaktor müavini olmuşdur. Bu dövrdə o, intensiv şəkildə yaradıcılıqla məşğul olmuş, müəyyən sayda şeir, poema, mahnı mətni, ballada, opera librettosu və publisistik əsərlər yazmışdır. Musa Cəlil 1935-1938-ci illərdə Tataristan Dövlət Opera Studiyasında, 1939-cu ildən 1941-ci ilə qədər Tataristan Yazıçılar İttifaqının sədri vəzifəsində işləmişdir. Böyük Vətən müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar 1941-ci ildə cəbhəyə getmiş, Volkov cəbhəsinin orqanı olan “Otvaqa” qəzetində cəbhə müxbiri vəzifəsində çalışmışdır. M.Cəlil 25 iyun 1942-ci ildə Volkov cəbhəsinin Qluxar Krest çayı sahilində partlayış dalğası nəticəsində ayağından yaralanmış və faşistlərə əsir düşmüşdür. Vətənpərvər şair 1942-ci ildə Çuss, 1943-cü ildə Radom-Yedlina, 1944-cü ildə Tegel və s. düşərgələrində məhbəs həyatı keçirsə də, işgəncələrdən qorxmayaraq Qumerov ailəsinin altında gizli şəkildə fəaliyyət göstərmiş, əsirlərin düşərgədən qaçmasına kömək göstərmişdir. Moabit zindanxanası Musa Cəlil üçün daha çox işgəncə və sınaq meydanı olmuşdur. Müharibədən sonra onun kamera yoldaşlarının Moabit ölüm zindanında şairin işgəncələr qarşısında qeyri-adi dözümlüyü və iradə möhkəmliyi haqqında dediklərinə heyranlığa doğurmamaq qeyri-mümkündür. Musa Cəlil anti-faşist təbliğatı aparmasına və əsirlərin kütləvi şəkildə düşərgədən qaçmasını təşkil etdiyinə görə ölüm cəzasına məhkum edilmiş, 25 avqust 1944-cü ildə Pletsenze həbsxanasında gilyotin üsulu ilə onun başı kəsilmişdir. Lakin müharibədən sonra ona vətən xaini damğası vurulmuş, ailə üzvləri Tataristandan sürgün edilmişdir. Xoşbəxtlikdən Musa Cəlilin ölüm düşərgələrində yazdığı şeirlər itməmiş, onların bir qismi məhbəs yoldaşları tərəfindən qorunub saxlanılmışdır. 1946-cı ildə şəxsiyyəti haqqında məlumat verməyən bir şəxs onun şeirlərini Tataristan Yazıçılar İttifaqına təqdim etmişdir. 1949-cu ildə M.Cəlilin belçikalı əsir yoldaşı Andre Timmermans şairin ərəb əlifbası ilə yazılmış şeirlərini (M.Cəlil bu şəxsə bir neçə şeir həsr etmişdir) SSRİ-nin Brüsseldəki səfirliyinə çatdırmış, onun anti-faşist fəaliyyəti barədə məlumat vermişdir. 1956-cı ildə M.Cəlilə bəraət verildiyi üçün vətən xaini damğası üzərindən götürülmüş, əsərlərinin çapına, bədii irsinin tədqiqinə qoyulan qadağalar ləğv edilmişdir. Musa Cəlilin əsirlərdə bir yerdə olduğu həmyerlisi Qimran Təlxətov 1956-cı ildə onun şeirlər kitabını çap etmişdir. Musa Cəlil 1956-cı ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına, Moabit zindanxanasında yazdığı şeirlər əsasında 1957-ci ildə çap olunmuş kitabına görə isə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür.

YARADICILIĞI

Musa Cəlil XX əsr tatar ədəbiyyatında lirik şeirlər, epik poemalar, librettolar, felyetonlar və publisistik əsərlər və s. müəllifi kimi şöhrət tapmış, əməlləri ilə qəhrəmanlıq, dözümlü və Vətənə sədaqət simvoluna çevrilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın xalq şairi S.Vurğun M.Cəlilin qəhrəmanlıq taleyini Bayronun, Petefinin və Yulius Fuçikin taleyi ilə eyniləşdirmiş, yaradıcılığı və hünərpərvər ölümü ilə ölməzliyə qovuşduğunu qeyd etmişdir.

M.Cəlil lirikası tatar poeziyasının zirvəsi hesab olunur. Onun lirikasının siyasi tutumu olduqca böyükdür. Uşaqlıq dövrünün keşməkeşləri, vətəndaş və Böyük Vətən müharibəsinin faciələri Musa Cəlil yaradıcılığında ağrı qatı əmələ gətirmiş, siyasi pafosu gücləndirmiş, onu tribun şairə çevirmişdir.

Mənim həyatım-xalqın nəğəsi,

Mənim ölümüm-döyüş cəngəsi.

Demək olar ki, şairin əksər əsərləri onun bioqrafiyasından xəbər verir. Çünki M.Cəlil istər vətəndaş müharibəsi (20-ci illər), istər Moskvada oxuduğu (30-cu illər), istərsə də Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1944) yazdığı şeirlərdə mövzudan asılı olmayaraq (müharibə, sevgi və s. mövzulu şeirlərində) hadisələri öz taleyi ilə bağlaya bilmiş, lirik hiss və siyasi baxışlarını ifadə etmişdir.

Çıxmaz yadından, Ayşə, əzizim

Çiçək dərməyə getdik ikimiz...

Seçib gülləri yaxana sancdım,

Az qala döndün alova, oda

Ağ gün rəmzidir, -dedim, -qızılgül,

Ağ günlərimiz hələ qarşıda.

(“Xatirə”, 11may, 1922)

və yaxud

Öldür! Diz çökmərəm qarşında, qatil!

Dustağam, ürəyim sənə qul deyil?

Başımı baltanla üzə bilərsən,

Fəqət ayaq üstə öldcəyəm, bil!

(“Qatıl”, 1942)

M.Cəlil böyük amal şairidir. O, özünü insanlığın əsgəri hesab edir. Azadlıq yolunda mübarizə aparmaqdan qorxmayan şair qul olmaqdan, ölməyi üstün tutur. M.Cəlilin 15 yaşında yazdığı “Müqəddəs diləklər” şeirində üsyankar şairin ictimai-siyasi baxışlarının yetkinliyi açıq-aşkar hiss olunur:

Azad bir qüvətlik, qalxıb uçarıq,

Ən uca, ən parlaq zirvələrdə biz,

Bütün xalqlar üçün yollar açarıq.

Bütün diləklərə yetərik şəksiz.

Ölüm-dirim cəngi getdiyi yerdə

Səmum da, tufan da bizi saxlamaz,

Assalar, kəssələr, öldürsələr də

Bizi heç bir zaman qul etmək olmaz.

“Moabit dəftəti” şeirlər silsiləsi M.Cəlil yaradıcılığının zirvəsi və şairin qəhrəmanlıq ruhunun təəcəssümüdür. 1942-1944cü illərdə həyatla ölüm arasında qələmə alınmış bu silsilədə vətənə sədaqət, qələbəyə inam, düşməyə nifrət hissləri poetik ümumiləşmədə əksini tapa bilmişdir. Bu silsiləyə daxil olan “Yaz gələr”, “Elim-obam”, “Oğluma”, “Yaz iməciliyi” və s. kimi onlarla şeirlərdə vətən gözəlliklərinin tərənnümü ilə yanaşı, yurd həsrəti, vətənə qovuşmaq istəyi özünəməxsus ifadədə diqqəti cəlb edir, oxucunu təsirləndirə bilir.

Səninçün burnumun ucu göynəyir,

Yarı canım qalib o bağça-bağda.

Doğma yurd!

Qar altda yatan güllərin

Bahar günəşini arzulamaqda...

“Moabit dəftəri” şeirlər silsiləsində şair qəlbinin dərinliklərində yer alan vətən sevgisini görməmək mümkün deyil. Qəribədir ki, M.Cəlil bu gündən sabaha yaşamaq ümidini itirsə də, qələbəyə olan inamını itirmir, düşmənin məğlub olacağına şübhəsiz yanaşır. Düşmən önündə əyilməməyi, vətən andına sadıq qalması, yurd üçün qurban getməyi hər şeydən uca tutan şair “Quşcuğaz”, “Yalnız, yalnız azadlıq”, “Mənim nəğmələrim”, “Azadlıq” və s. şeirlərində əsl vətəndaş mövqeyini nümayiş etdirir, bir növ “nəğmələri ilə düşməni məhv etməyi” bacarır:

Azad yaşamağı öyrətdi nəğməm,

Ölarkən əyilmə! söylədi təkrar.

Qəmli bir nəğməydi həyatım mənim,

Elə ölümüm də bir nəğmə olar.

Musa Cəlil tikanlı məftilləri ərsə dayanmış ölüm düşərgəsindən xilas olmağı qeyri-mümkün saysa da, qəlbində daim nikbinlik və azad insan ruhu yaşadığının şahidi oluruq. Çoxsaylı şeirlərindəki qələbəyə inamı, cisminin olmasa da, ruhunun vətənə qovuşacağı ümidləri bu nikbinlikdən doğur, xəyalını vətənə bağlayır:

Uç, mənim nəğməm ol, can quşcuğazım.

Budur son istəyim, diləyim mənim,

Özüm burda qalım,

(Özüm nəyəm ki?)

Təki xalqa çatsın ürəyim mənim.

(“Quşcuğazım”)

ÇİNGİZ AYTMATOV

M

Üasir qırğız ədəbiyyatının yeni məzmun və yeni ideyalarla zənginləşməsində böyük xidmətləri olan dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Torequl oğlu Aytmatov 12 dekabr 1928-ci ildə Qırğızıstan Respublikası Talas vilayətinin Şəkər kəndində anadan olmuşdur. Atası Qırğızıstanda Kommunist Partiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olsa da, 1937-ci ildə xalq düşməni kimi həbs olunmuş və bir il sonra güllələnmişdir. Milliyətcə tatar olan anası Naimə Həzi qızı teatr aktrisası kimi tanınmışdır. O, rus dili və ədəbiyyatını yaxşı bildiyi üçün oğlunda da bu dil və ədəbiyyata böyük maraq oyatmışdır. Uşaq yaşlarında Çingiz Aytmatovun tərbiyəsi ilə daha çox nənəsi Aymxan məşğul olmuşdur.

Çingiz Aytmatov 1943-cü ildə 8 illik təhsilini başa vurduqdan sonra Cəmbul Zoobaytarlıq texnikumuna daxil olmuşdur. Ç.Aytmatov 1948-ci ildə texnikumu fərqlənmə diplomu ilə bitirdiyinə görə Qırğızıstan Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna imtahansız qəbul olunmuşdur. İlk əsəri 1952-ci ildə dövrü mətbuatda dərc edilmişdir. 1952-ci ildə "Qırğızıstan" ədəbiyyat toplusunun ikinci sayında çap olunan "Qəzetçi Cüdo" və "Aşım" yazısının ilk hekayələri hesab olunur. O, 1953-cü ildə ali məktəbi bitirdikdən sonra elmi tədqiqat sahəsində işləmək istəmişdir. Lakin xalq düşməninin oğlu hesab edildiyindən bu sahədə işləməyə ona icazə verilməmiş və o, ixtisası üzrə üç il heyvandarlıq təsərrüfatında çalışmaq məcburiyyətində qalmışdır. Ç.Aytmatov 1956-1958-ci illərdə Moskvada Qorki adına Ali Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil almışdır. 1958-ci ildə Moskvada

“Oktyabr” jurnalında onun “Üzbəüz” əsəri çap olunmuşdur. 1958-ci ildən başlayaraq ədibin hekayə və povestləri “Noviy mir” jurnalında dərc olunmağa başlayır. Həmin ildə Ç.Aytmatova dünya şöhrəti gətirən əsərlərindən birincisi olan “Cəmilə” povesti ilk dəfə işıq üzü görmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, Lui Araqon bu əsəri fransızcaya tərcümə edərək onu geniş müqəddimə ilə çap etdirmişdir.

Ç.Aytmatov 1958-ci ildə Moskvada Ali Ədəbiyyat İnstitutunu bitirdikdən sonra Qırğızıstana qayıdaraq “Literaturniy Kirqizstan” jurnalının baş redaktoru olmuş və 5 il Qırğızıstanda yerli “Pravda” qəzetinin xüsusi müxbiri işləmişdir. O, “Dağlar və çöllər povestləri” silsiləsinə daxil olan əsərlərinə görə (“Cəmilə”, “Köşək gözü”, “İlk müəllim”, “Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim”, “Ana tarla”) 1963-cü ildə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür. Görkəmli ədib 1965-ci ilə qədər əsasən qırğız dilində yazmışdır. 1965-ci ildən etibarən əsərlərini rus dilində yazmağa başlamışdır. Ç.Aytmatovun 1965-ci ildə yazdığı “Əlvida, Gülsarı” əsəri (ilk adı “Yorğa atın ölümü”) onun yaradıcılığına ilk rusdilli povest kimi daxildir. XX əsrin 70-ci illəri Ç.Aytmatov yaradıcılığında povest ənənəsinin uğurlu davamı kimi xarakterikdir. Ədibin qələmə aldığı “Ağ gəmi” (1970), “Erkən gələn durnalar” (1975), “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş” (1977) povestləri professional nəsr nümunələri kimi diqqəti cəlb edir.

Görkəmli nasir “Gün var əsrə bərabər” (1980) romanı ilə yaradıcılığında povestdən romana keçidin əsasını qoydu. Yazıcının 1986-cı ildə yazdığı “Cəllad kötüyü” romanı nəsr təfəkkürünün yeni nümunəsi kimi uğur qazandı. “Gün var əsrə bərabər” romanına əlavə olaraq yazılmış “Çingiz xanın ağ buludu” povesti ədibin 90-cı illər məhsuldar bədii yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Ç.Aytmatovun zəngin yaradıcılıq irsi yüksək qiymətləndirilərək üç dəfə Dövlət mükafatına (1968, 1977, 1983) və Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına (1978) layiq görülmüşdür. Ç.Aytmatov həm də geniş ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə tanınan şəxsiyyətlərdən biridir. Ç.Aytmatov dəfələrlə SSRİ və Qırğızıstan Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, Asiya və Afrika ölkələri ilə Sovet həmrəylik komitəsinin rəhbəri olmuş, “İssikkul” Beynəlxalq ictimai hərəkətinin əsasını qoymuşdur və s. O, 1990-1994-cü illərdə Benilüks ölkələrində səfir işləmişdir. Ç.Aytmatov Belçika, NATO və Avropa İttifaqında Qırğızıstanın səlahiyyətli səfiri vəzifələrində ölkəsinin ləyaqətli təmsilçisi olmuşdur. O, Azərbaycan və qırğız xalqları arasında qarşılıqlı dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində xidmətlərinə görə 25 fevral 2008-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının “Dostluq” ordeni ilə təltif edilmişdir. Türk dünyasının böyük oğlu Çingiz Aytmatov 10 iyun 2008-ci il tarixində vəfat etmişdir. O, öz vəsiyyətinə görə Qırğızıstan dövlətinin paytaxtı Bişkek şəhəri yaxınlığında yerləşən Ata beyiddə dəfn olunmuşdur. Ata beyit 1937-1938-ci illər repressiya qurbanlarının xatirəsinə ucaldılmış abidənin yerləşdiyi yerdir. Repressiya illərində burada 137 günahsız insan güllələnmiş və dərin bir quyuya tökülərək basdırılmışdır. Lakin bu məzarlığın yeri 1991-ci ildə müəyyənləşdirilmişdir. Kütləvi məzarlıq açıldıqdan sonra məlum olmuşdur ki, Çingiz Aytmatovun atası Torequl da (ona məxsus olan əşyanın cəsəd üzərindən tapılması

nəticəsində) həmin güllələnənlər sırasında olmuşdur. Bildiyimiz kimi, Ç.Aytmatov 1963-cü ildə yazdığı “Ana tarla” əsərinin epigrafinə “Ata, bilmirəm harada dəfn olunmusan” sözlərini yazmışdı. Qeyd edək ki, buraya Ata beyit adının verilməsini Ç.Aytmatov təklif etmişdir.

YARADICILIĞI

Ç.Aytmatov “Cəmilə”ni real həyat hadisələri əsasında qələmə almışdır. “Cəmilə” (1958) povesti böyük ədəbiyyata böyük sənətkarın gəlişini təsdiq etdi. O, 1944-cü ildə gündüzlər dövlət işində çalışmaqla bərabər, gecələr sahələrdə kolxozçulara da kömək göstərmişdir. Bu dövrdə Cəmilə və Daniyarı şəxsən görmüş və onların sevgi macəralarına şahidlik etmişdir. Yazılması ilə ədəbi aləmdə “partlayışa” səbəb olan bu əsərin mərkəzində o vaxtkı ədəbi-tənqidi məqalələrdə qeyd olunduğu kimi ailə-məişət qanunlarına zidd, qeyri-etik normaların təbliği dayanmırdı. Əksinə, “Cəmilə” povesti Lui Araqonun təbirincə desək “məhəbbət haqqında yazılmış ən gözəl əsər” kimi dünyanı heyran qoydu. Povestdə təhkiyəni 15 yaşlı yeniyetmə aparır. Bu gənc oğlan yazıçının prototipidir. Onun təhkiyəsində oxucu Cəmilənin kimliyi, həyata baxışı, Daniyarla olan münasibətləri və s. haqqında məlumat əldə edir. Əsər boyu bütün digər hadisə və əhvalatlar, başqa obrazların xarakteri də bu təhkiyələrdə açılır.

Cəmilə dağların qoynuna sığınmış Bakair ailində yaşayan ilxıçı ailəsinin yeganə qızıdır. Baharda cıdır yarışında Cəmilə Sadıqa qalib gəlir. Sadıq da bu “məğlubiyyətinin” heyfini çıxmaq məqsədi ilə onu qaçırmış və onunla ailə qurmuşdu. Sonra müharibə başlayır. Sadıq müharibəyə gedir. Sadıq müharibəyə gedənə qədər onlar ər-arvad kimi cəmi 4 ay birgə yaşayırlar. Əsərdə Cəmilənin Sadıqla sonrakı əlaqəsi ancaq cəbhə məktubları “üzərində qurulur.” Povestdə təhkiyə vasitəsilə biz onun tək-cə həyatı yox, həm də xarakteri haqqında da ətraflı məlumat əldə edirik. Cəmilə ilk növbədə səmimi və ədalətli olması ilə tanınır. O, böyüklərə hörmətlə yanaşır. Ürəyindəki sözü açıq deməyi daha çox xoşlayır. Mahnı oxumağı sevdiyi üçün, hətta evdə böyüklərin də yanında mahnı zümzümə etməkdən çəkinmir. Lakin onun açıq-saçıq danışması, yeri gəldi-gəlmədi ucadan gülməsi, həyətdə hoppanıb gəzişməsi, qayınata və qayınanasını birdən-birə öpməyə başlaması və s. xasiyyətləri qayınanasının ürəyindən deyildi. Ancaq müəllif bu cür “etiraz və barışmazlığı” qayınana ilə gəlin arasında konfliktə çevirmir. Yazıçı Cəmiləni təqdim olunan xasiyyəti ilə “ailədən kənara çıxarır.”

Cəmilənin Daniyarla ilk tanışılığından tutmuş, öz səadətlərinə qovuşmaq arzusu ilə bir-birinin əlindən tutub Kurkurey çayını keçənə qədərki "həyatı" əsərin mərkəzi xəttində dayanır. Daniyarın həyat tarixçəsi ürək açan deyildir. Uşaqlıqdan yetim qalmış Daniyarı tale "oyuncaq topu kimi bu başdan o başa atmışdır". O, müharibə zamanı yaralanıb şikəst halda qırğız elinə qayıtmışdı. Onun at arabasında stansiyaya Cəmilə ilə birlikdə yük daşımağa başlaması həyatının "yeni dövrü"nü təşkil edir. Daniyar onun ərköyün danışıq və rəftarında özünə qarşı məhəbbət hiss edir. Bu məhəbbətdən Cəmilə də öz payını "hissə-hissə" götürür. Kənddə demək olar ki, heç kimin "diqqətini çəkməyən", heç kimin bəyənmədiyi Daniyarla Cəmilə arasında heç kimin və ilk əvvəllər isə özlərinin də xəbəri olmadan sevgi münasibətləri başlayır. Cəmiləni əksər kənd adamlarının nəzərində "bir şineli, bir də yırtıq çəkmələri olan", "əsl-nəcabəti olmayan", "avara Daniyara" bağlayan hisslər isə əsl insani və saf sevgi duyğularıdır. Yazıçı bu düşüncə və yanaşma fərqi ilə Cəmiləni yaşadığı mühitin, arasında olduğu insanların fəvqündə saxlayır. Sonda adət-ənənəyə qarşı çıxıb Daniyarla getsə də, yazıçı Cəmilənin Daniyara qoşulub getməsi ilə məhəbbətin müqəddəs gücünü ilahiləşdirir və bu qərarında ona haqq qazandırır: "Sən, Cəmiləm, arxana baxmadan geniş çöllə getdin. Bəlkə sən yorulmusan, bəlkə özünə inamı itirmisən? Daniyara sığın! Qoy o, sevgi haqqında, torpaq haqqında, həyat haqqındakı mahnısını sənə oxusun. Qoy çöllər rəngdən-rəngə düşsün, dalğalansın! Qoy o avqust gecəsi yadına düşsün! Get, Cəmilə, peşman olma, sən öz çətin səadətini tapmısan".

"Köşək gözü" (1960) povesti "Sovetskaya Kirqiziya" qəzetində (1960) əvvəlcə "Zoloto" ,"Noviy mir" jurnalında isə (1961) "Köşək gözü" adı ilə çap olunmuşdur. Müəllif bu əsərdə sovet həyat tərzinin boşluq və eybəcərliklərini tənqid edir. Belə ki, texnikumu bitirdikdən sonra Anarxay kəndinə böyük arzularla işləməyə gələn Kamal ilk günlərdən problemlərlə üzləşir. Çünki o, müəlliminin ona öyrətdikləri ilə sovet ideologiyasının yerlərdəki yaratmış olduğu reallıqlar arasında böyük təzadlar olduğunu görür və buna qarşı barışmazlıq nümayiş etdirir. Amma rejimin və ideologiyanın güclü olması onun arzularının reallaşmasına mane olur.

"Ana tarla" povesti yazıçının bilavasitə canlı müşahidələri əsasında qələmə alınmışdır. Burada müharibə zamanı Çiydə kolxozunda yaşayan Tolqonayın başına gələn faciələrdən bəhs edilir. "Əlvida, Gülsarı" povesti 60-cı illər Ç. Aytmatov yaradıcılığının ən kamil nümunəsidir. Əsərdə insan və şəxsiyyət amili onun bütün milli özünəməxsusluğu ilə cəmiyyət müstəvisinə çıxarılmışdır. Ona görə də povestdə istər obrazlara, istərsə də hadisələrə münasibətdə sosial-psixoloji tərzin aparıcılığı üstünlük təşkil edir. "Əlvida, Gülsarı"nın bütün uğuru yazıçının hadisələrə insan və zaman kontekstində yanaşmasında üzə çıxır.

Əsər Tanabayla Gülsarının yoxuşa doğru gedişi ilə başlayır. Bu gedişdə müəllif obrazların baxışlarında, üz cizgilərində bir yorğunluq, bir inciklik, bir narazılıq əks

etdirir. Yazıçı ilk dəqiqədən oxucunu təsvir etdiyi səhnənin təsirinə salır. Oxucu obrazların düşdüyü vəziyyətin səbəbi ilə maraqlanır. Əslində təsvir olunan səhnə əsərin son hissəsidir. Yazıçı povestə bir növ sondan başlayır, daha doğrusu Ç.Aytmatov əsərdəki bütün hadisələrə Tanabayın yorğun-yorğun qalxdığı “yoxuşdan baxır”. Bu “baxışda” hər şey simvolik və realist təsvirdə əks etdirilir, bəzən paralellik, çox hallarda isə ikincinin üstünlüyü təsvir komponentlərində dərinləşir.

Povestdə Tanabay və Gülsarı (at) obrazları bərabər hüquqlu qəhrəman tipi kimi düşünülmüşdür. Müharibədən qayıtdıqdan sonra dəmirçilik edən Tanabay kolxoz sədri işləyən dostu Çoronun məsləhəti ilə ilxıçı təyin olunur. O, ilk dəfə Gülsarını da burada görür. Yazıçı Gülsarı obrazının simasında Tanabayın taleyinin “dərindənliyinə” enə bilir, insan taleyinin bütöv mənzərəsini yaradır. Çünki Gülsarıdan danışılanda da insan taleyi əksini tapır. Ona görə də oxucu belə bir suala cavab tapmaqda çətinlik çəkmir. Əgər yazıçı əsərə Gülsarı obrazını əlavə etməsəydi Tanabay surətinin bədii gücü və xarakter zənginliyi indiki səviyyədə ola bilərdimi? Cavab sadə və aydındır: Əlbəttə ki, yox. “Yazıçı sanki bizə sözsüz şəkildə deyir ki, mənim təsvir etdiyim at insan kimi görünür, eşidir, hiss edir”.⁵

“Əlvida, Gülsarı”, “Ağ gəmi”, “Gün var əsrə bərabər” və s. bu kimi əsərlərdə də realılıqla mifiklik paralelləşir, müəllif məqsədinə xidmət göstərmək baxımından bəzən birincinin, bəzən də ikincinin aparıcı olduğu nəzərə çarpır. Ona görə də istər “Əlvida, Gülsarı” (Tanabay, Gülsarı, Vəhşi qaz, Ağ dəvə), istər “Ağ gəmi” əsərində (Mömin baba, Ana maral), istərsə də digər əsərlərində Ç.Aytmatov obrazlara daha çox “fenomenoloji şərh verir”, onlarda “həyat əlaməti axtarır” (N.Cəfərov). Bu kəşfin, bu yeniliyin uğuru kimi biz Tanabay- Gülsarı, Mömin baba- Ana maral və s. eyniliyindən tam mənada danışa bilirik. Çünki “Ağ gəmi”də Mömin baba- Ana maral, “Əlvida, Gülsarı”da isə Tanabay – Gülsarı və s. paralelliyi obrazların və hadisələrin mahiyyətinin açıqlanmasında mühüm rol oynayır.

“Ağ gəmi”də yazıçı 7 yaşlı uşağın iki nağılının olması faktı ilə sonrakı hadisələrə keçid alır.

Ç.Aytmatovun 1975-ci ildə qələmə aldığı “Erkən gələn durnalar” povesti 1941-1945-ci illər müharibəsi zamanı arxa cəbhədəki insanların həyatını əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Əsərin 15 yaşlı qəhrəmanı Sultanmurad öz dostları olan Anatay, Eskinbəy, Kubatqul və digərləri ilə müharibə dövrünün acı həyatını yaşayırlar. Onun atası Bekbay müharibəyə getmişdir. Lakin ailəsi 2 aya yaxın bir vaxtda ondan məktub gəlmədiyinə görə narahatçılıq keçirir. Kəndin kişiləri cəbhəyə getdiyi üçün burada qalanlar yalnız yaşlılar, qadınlar və uşaqlardır. Kənd camaatı aclıq çəkdiyi üçün kolxoz sədri Tınalıyev Aksay çölündə buğda əkdirmək qərarına gəlir. İşçi qüvvəsinin olmadığını nəzərə alan

---

⁵Mətləb Nağı. Yaşamaq istəyirdim. Bakı, 2007, səh.144.

kolxoz sədri Sultanmuradı və onun sinif yoldaşlarını işləmək üçün sahəyə aparır. Məktəbli uşaqlar yorulmaq bilmədən işləyərək, yaza qədər bütün işləri görüb başa çatdırırlar. Yazın gəlməsinə az qalmış Aksay çölündə erkən gələn durnaların görünməsi hamını təəccübləndirir. İnsanlar təəccüblənsələr də sevinirdilər. Onlara elə gəlirdi ki, bu il məhsul bol olacaq. Lakin durnalar ovçuların onları vuracağını hiss etdikləri üçün bu sahələrdən uzaqlaşır. Bundan qəzəblənən ovçular gecə ikən uşaqların əl-ayaqlarını bağlayır, şum üçün istifadə olunacaq atları qaçırırlar. Bununla da uşaqların ümidləri puç olur. Müəllif bu əsərdə iki müxtəlif insan qrupunu və düşüncə tərzini üz-üzə saxlayır. Əsərdə Tinaliyev başda olmaqla zəhmətkeş kənd camaatı, o cümlədən Sultanmurad və onun sinif yoldaşları vətənpərvər və işguzar insanlar kimi təqdim olunur. Yazıçı ikinci qütbədə isə oğrular və vətəni düşünməyən insanları saxlayır. Ç.Aytmatov əsərdəki ideyanı da bu münasibətlər daxilində formalaşdırır və oxucuya çatdırır.

Ç.Aytmatov bir sənətkar kimi tarixə münasibətdə daha çox məsuliyyətli, həssas və diqqətli. O, bütün məqamlarda mənsub olduğu xalqın – qırğızların tarixinə, onun günümüzə qədər keçdiyi şərəfli yola, milli maraqlarına, ideallarına sədaqətli olmuş, bütün milli-mənəvi dəyərlərinə əsl vətəndaş-yazıçı mövqeyindən yanaşmışdır. Müəllifin digər əsərlərində olduğu kimi “Gün var əsrə bərabər” əsərində də tarix və milliliyin geniş təzahürünə rast gəlirik.

Ç. Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” əsərində mif və əfsanələrə geniş yer versə də, yaradıcılığında onları ilk dəfə fantastik süjetlər şəklində təqdim edir. Ç.Aytmatov fantastikani reallığa uyğunlaşdırır, nəticədə hadisələr həqiqət təsiri bağışlayır. Təsadüfi deyildir ki, ədib bu barədə fikirlərini oxucularla belə bölüşür: “Mən (Ç.Aytmatov E.Q.) bu əsərimdə də, əvvəllər olduğu kimi, yenə də həyatın, yaşayış tərzinin təcrübəsi kimi qiymətləndirilən keçmiş nəsillərdən bizə miras qalmış miflərə, əfsanələrə istinad etmişəm. Bununla yanaşı yazıçılıq təcrübəmdə ilk dəfə olaraq fantastik süjetə müraciət etmişəm. Lakin nə bu, nə də o biri mənim üçün əsas məqsəd daşımır, bu ancaq təfəkkür metodu, real gerçəkliyi öyrənmə və yozum vasitəsidir”. Ona görə də əsər boyu yazıçının “kosmik əhvalatları” öyrənmə və yozumunda əsas məqsədi “yer kürəsində yaşayan adamların gələcəkdə baş verə biləcək fəlakətinin potensial gücünü tam aydınlığı ilə təsvir etmək”dir.

“Gün var əsrə bərabər” Ç.Aytmatov yaradıcılığında fantastik süjetlər əsasında yazılmış ilk romandır. Əsərdə fantastika həyatı daha geniş dairədə görmək və dərk etmək üçün işlədilən metaforadır. Onu da qeyd edək ki, Ç.Aytmatov müsahibələrinin birində Azərbaycan dilinə tərcümədə əsərin adının bu şəkildə olması ilə razılaşmadığını bildirmişdir. Belə ki, romanın rus dilindəki adında (“İ dolşe veka dlitsa den”) “gün” (den) sözünün ehtiva etdiyi mənə müsbət anlamda işlədilməmişdir. Əsərdə “əsrədən bərabər”, “başla çatması əsr qədər davam edən”, “başla çatıb qurtarmayan, əsrə bərabər bezdirici, yorucu və sitəmli gündən” söhbət gedir.

Boranlı Yedigey əsərin baş qəhrəmanıdır. “Hər günü bir əsrə bərabər” olan bu müdrik insan xalq ruhunun ifadəçisidir. Yedigey zəhmətsevər insandır. Onun düşüncələrində əsas yeri mənəviyyata, insanlığa zidd olan problemləri həll etmək tutur. Müəllif bu problemləri həll etməkdə öz qəhrəmanının mənəvi gücünə inanır, eyni zamanda ona etibar edir, bir növ onun simasında özünü görür. Ç. Aytmatovun öz sözləri ilə desək “Yedigey, necə deyərlər, dünyanın yükünü çiyində saxlayan adamlardandır. Mənim anlayışıma görə o, öz dövrünün adamıdır. Öz dövrünə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Onun qiyməti də məhz elə bundadır ki, öz dövrünün oğludur.

Romanda qarşıya qoyulan problemlərə bu keçmiş cəbhəçi, hazırda dəmiryol fəhləsi olan şəxsin taleyinin prizmasından baxmağa, bu problemləri onun anlayışı, onun gözü ilə həll etməyə çalışmışam. O, məhz bu keyfiyyətlərinə görə də mənə vacib olmuşdur. Mən bu işi öz anlayışım səviyyəsində həll etməyə çalışmışam”.

Ç. Aytmatov Yedigeyin zəhmətkeş və həyatsevərliliyini bütünlükdə insanın mənəvi aləminin zənginliyi, eyni zamanda şəxsiyyət amili ilə sıx bağlayır. Ona görə də əsərdə Yedigeyin “zəhmət adamı” obrazı onun “təsərrüfat adamı” olmasında açıqlanmır, mənəvi aləminin zənginliyində üzə çıxır. “Boranlı Yedigey təkcə öz təbiəti və məşğuliyyət tərzinə görə zəhmət adamı olaraq qalmır. O, ruhən zəhmətkeşdir. Ruhən zəhmətkeş adam isə həmişə düşünür, özünə suallar verir” (Ç. Aytmatov).

Məs., Sarı-Özək kosmodromundan göyə qalxan kosmik raketin məhz niyə gecə vaxtı uçuşa başlaması, onun içində neçə nəfər heyətin olması, indiyə qədər belə uçuşları nəyə görə müşahidə edə bilməməsi və s. barədə Yedigeyin özü-özünə verdiyi suallar əsərdə səslənən çoxsaylı sualların yalnız cüzi bir hissəsini təşkil edir. Maraqlıdır ki, oxucu üçün onun xarakteri daha çox “suallar dünyasında” formalaşan təəssüratlarda açılır. “Gün var əsrə bərabər” romanında Yer kürəsinin dərinliklərindən tutmuş kainatın ənginliklərinə qədər uzanan, onu idarə etmək iqtidarında olan insan zəkasının şər işlərə, müharibələrə “qida verməsi” pislənilir. Müəllif əsərdə öz məqsədini “Lesnoy qrud” planetindən yerdəki “şər işləri” müşahidə edən kosmonavtların fikirləri əsasında təqdim edir. İki müxtəlif dövlət və müxtəlif ideologiya təfəkkürünə malik kosmonavtlar (Sovet-Amerika) başqa planetdə düşüncə, əqidə birliyi nümayiş etdirirlər. Onlar göydə yerdəki kimi düşünməzlər. “Lesnoy qrud” planeti sakinlərinin bəşəri düşüncə tərzini onlarda fikir dəyişikliyinə səbəb olur. Çünki səma planetinin adamları yerdəki insanların ərazi, sərvət uğrunda müharibələrinə təəssüf edirlər. Romanda hər cür ədaləti və rəqabəti yer üzərindən yox etmək arzusu və onunla bağlı suallar bəşəriyyətin maraqları səviyyəsindən təqdim olunur. Bu cəhət müəllifin əsərlə bağlı fikirlərində də əksini tapır: “Bu gün ən proqressiv fikir, ancaq beynəlxalq gərginliyin azaldılması fikri ola bilər. Bu gün bundan daha məsul bir vəzifə yoxdur. Bəşəriyyət sülh şəraitində yaşamağı öyrənə bilməsə, məhv olub gedəcək”.

Ç.Aytmatov bəşəriyyətin gələcək taleyində insan zəkasının rolundan danışarkən, onun milli-mənəvi etnik təfəkkür formasının bu taledəki təsir roluna da böyük diqqət yetirir. Bu mənada manqurdlaşma yaddaşı itirmə prosesi ilə bağlı əsərdə səslənən əfsanədə bir xalqı bağlı olduğu tarixdən, milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşdırmaq siyasəti tənqid edilməklə, millətin həyatındakı faciə göstərilməklə yanaşı, həm də bəşəriyyəti müstəmləkəyə, işğala sürükləyən məhkumlar ordusu yaratmaqla onları istismar edən qüvvələr ittiham edilir

zəhmət adamının daşdığı məsuliyyəti onun özünə xatırlatmaq istəyir. Əsərdə səslənən “biz hara gedirik, bu yol bizi hara aparıb çıxaracaq?” sözləri müəyyən mətləblərə aydınlıq gətirmək baxımından səciyyəvidir.

“Çingiz xanın ağ buludu” povesti “Gün var əsrə bərabər” romanına əlavə kimi yazılmışdır. Çünki Ç.Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” romanında qələmə aldığı repressiya mövzusunun “Çingiz xanın ağ buludu” povestində davam etdirir. Əsərin qəhrəmanı Abutalıb repressiya qurbanlarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Abutalıb xalq təmsillərini, rəvayətlərini və s. toplayaraq xalqın keçmişini qorumağa və gələcək nəsillərə ötürməyə çalışır. Bu hal sovet rejiminin əleyhinə olan addım kimi qiymətləndirilir və o, həbs edilir. Əsərdə təqdim olunan Tansıkbayev sovet rejiminin təmsilçisidir. Onun yeganə məqsədi insanları sovet rejimi qarşısında günahlandırmaq və onları həbs etdirməkdir. Müəllif əsərdə Çingiz xanla Stalin dövrünü müqayisə edərək göstərmək istəmişdir ki, bütün zamanlarda totalitarizm bəşəriyyət üçün fəlakətdən başqa bir şey deyildir. “Çingiz xanın ağ buludu” povestində yazıçı türk mifologiyasından, adət-ənənə motivlərindən məharətlə istifadə etmiş, onları milli-mənəvi aspektdən dəyərləndirmişdir.

Ç.Aytmatov xalqına qəlbən bağlı olan, onun keçmişinə, bu gününə, gələcəyinə biganə qalmayan görkəmli yazıçı və böyük şəxsiyyətdir.

**İRÄQ-TÜRKMÄN
ƏDƏBİYYATI**

***“Tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Qzey
Azərbaycan və İraq-türkmanları bir bütövün parçalarıdır.”***

Heydər Əliyev

i

raq türkmanları İraq Respublikasının Kərkük və ya Türkmaneli adlanan bölgəsində yaşayırlar. Bu bölgədə 3 milyondan çox türkman yaşayır ki, onlar İraqda yaşayan əhalinin 13 faizini təşkil edir. Mosul, Kərkük, Ərbil, Sələhəddin, Diyala İraq-türkmanlarının daha sıx yaşadığı vilayətlər hesab olunur. Türkmanlar oğuz tayfa qrupuna daxildirlər. Türkman adını onlar İslam dinini qəbul etdikdən sonra daşımağa başlamışlar. Bu etnonim mənbələrdə gah “türkman”, gah da “türkmən” kimi işlədilir. Əslində isə bu sözün “türkman” şəklində işlədilməsi daha məqsədəuyğundur. “Türkman” kəlməsi “türk” və “man” tərkiblərindən ibarətdir ki, “əsl türk”, “xalis türk”, “ulu türk”, “türkə oxşayan”, “türk adamı”, “türk əsgəri”, “cəsur”, “igid” və s. anlamlara uyğun gəlir.

ƏBDÜLLƏTİF BƏNDƏROĞLU

i

raq-türkman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əbdüllətif Bəndəroğlu 1937-ci ildə Kərkük elinin Tuzxurmatı qəsəbəsində anadan olmuşdur. Əbdüllətif Bəndəroğlu “Hekayə” adlı şeirində doğulduğu məkan haqqında belə yazır:

Mənim doğulduğum elçə

Tuz və xurma ocağı

Suyu ağ, dağı yücə...

O, orta təhsilini Kərkükdə tamamlamışdır. Bədii yaradıcılığa 13 yaşında – 1950-ci ildə sərbəst vəzndə yazdığı “Yavaş” adlı şeiri ilə başlamışdır. O, 1952-ci ildə “Nazim Hikmətə bir məktub” şeirini qələmə alır. Bu şeir 1958-ci ildə Bağdadda nəşr olunan “Əl-insaniyyə” qəzetində çap olunur. Həmin şeir Əbdüllətif Bəndəroğlunun mətbuatda çap olunan ilk şeiri hesab edilir.

O, siyasi fəaliyyətinə görə 1956-cı ildə neft şirkətləri üçün kadr hazırlayan məktəbdən xaric edilmişdir. Bundan sonra memarlıq peşəsinə yiyələnmişdir. Keçən əsrin 50-ci illəri İraqda ictimai-siyasi və ədəbi-bədii proseslərinin dirçəliş dövrü kimi xarakterizə olunur. 1958-ci ildə İraq Respublikasının elan edilməsindən sonra İraq-türkmanlarına mədəni haqların verilməsi onların mədəni dirçəlişi üçün geniş imkanlar yaratdı. Bir neçə qəzetin dərc olunması, Bağdad radiosunda türkmanlara 30 dəqiqəlik yayım vaxtının verilməsi, müəyyən mədəniyyət dərnəklərinin yaradılması mədəni qurumların fəaliyyəti üçün imkanları genişləndirdi, ilk növbədə isə İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərməyə başladı. Əbdüllətif Bəndəroğlu bu illərdə ana dilində yazdığı xoyrat, qəzəl, qəsidələri ilə yanaşı, ərəb dilində “Müharibənin səsi”, “Sonuncu görüş”, “Aşıqlərin həyatı” və s. hekayələrini də yazmışdır. Bu dövrdə o, siyasi fəaliyyətdən də kənar qalmamış, bu səbəbdən daim siyasi rejimin təzyiqləri ilə üzləşmişdir. Əbdüllətif Bəndəroğlu siyasi təqiblərə məruz qaldığı üçün 1964-cü ildən sonra Yunanıstan və Bolqarıstanda mühacirət həyatı yaşamışdır. Sofiya şəhərində türkcə çıxan qəzet və jurnallarda əsərləri çap olunmuş və əldə etdiyi qonorar hesabına yaşamışdır. Bu dövrdə şairin “Yeni işıq”, “Xalq gəncliyi” qəzetlərində və “Yeni həyat” dərgisində milli-azadlıq ideyaları əks etdirən şeirləri dərc olunmuşdur. Bundan başqa onun “Arzu və Qəmbər, yaxud eşq uğrunda ölənlər” pyesi aktyorların ifasında Bolqarıstanda Sofiya radiosu vasitəsilə dinləyicilərə təqdim edilmişdir.

O, 1965-ci ildə İraqa qayıtmış və ictimai-siyasi fəaliyyətini genişləndirmişdir. Əbdüllətif Bəndəroğlu 1970-ci ildə “Yurd” qəzetini çıxarmaqla ərəb dünyasında türkən tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin kütləvi təbliğatı üçün imkanlar yaratmışdır. Bu dövrdə İraq İnformasiya Nazirliyi nəzdində İraq-türkman mədəniyyət müdirliyinin yaradılması, televiziya və radioda türkmanca efir vaxtlarının uzadılması, ana dilində məktəblərin açılması və s. hallar türkmanların ədəbi-mədəni inkişafında mühüm rol oynamışdır. Əbdüllətif Bəndəroğlunun keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanla sıx əlaqələri olmuşdur. O, 1992-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktoru seçilmiş, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə əlaqələrini genişləndirməyə başlamışdır.

1999-cu ildə bir sıra vəzifələrdə çalışdığına görə “Yurd” qəzetindəki rəhbərlik fəaliyyətini dayandırmışdır. Lakin 2002-ci ildə “Yurd” qəzetinin baş redaktoru vəfat etdiyi üçün Ə.Bəndəroğlu 2003-cü ilə qədər yenidən bu qəzetə rəhbərlik etmişdir. Ə.Bəndəroğlu bədii və elmi əsərlərdən ibarət 36 kitabın müəllifidir. “Günəş şərqi” (1969), “Yurd torpağı” (1971), “Gurgur baba” (1973), “Şərq insanları” (1975), “Qərənfil” (1977), “Yolun sonunadək” (2002), “Gecənin qanayan yarası” (2003) və s. kitabları

Bəndəroğlunun zəngin bədii irsə sahib olmasından xəbər verir. 1972-ci ildə İraq neftinin milliləşdirilməsi münasibətilə Ə.Bəndəroğlunun yazmış olduğu “Gurgur baba” poeması dahi Azərbaycan şairi M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə kimi əhəmiyyətlidir.

Ə.Bəndəroğlu eyni zamanda bir tədqiqatçı olaraq Azərbaycan və Kərkük ədəbiyyatı problemlərini (“Türkmən şairi Füzuli Bayatlı”, “İmadəddin Nəsimi əl-Bağdadi”, “İraq-Türkmən ədəbiyyatı yolunda bir addım”, “Azərbaycan şeiri”, “Ata sözlərimiz”) araşdırmış, Azərbaycan və İraq-türkmən elminə müəyyən faydalar vermişdir. Onu da qeyd edək ki, Ə.Bəndəroğlunun Azərbaycanla sıx əlaqələrinin qurulmasında, möhkəmlənməsində və davamlı olmasında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin görkəmli nümayəndəsi prof. Qəzənfər Paşayevin böyük rolu olmuşdur. Ə.Bəndəroğlu 2008-ci il fevralın 2-də Omanda ürək əməliyyatı zamanı vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Əbdüllətif Bəndəroğlu bədii yaradıcılığı ilə müasir İraq-türkmən ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış, ərəb dünyasında dilimizin bədii imkanlarının genişlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bildiyimiz kimi, türkmənlərin İraqda məskunlaşmasının tarixi təxminən VII əsrə gedib çıxır. Tarixdə türkmənlərin Türkiyədən Azərbaycana, Azərbaycandan isə İraqa gəlmələri haqqında xeyli məlumatlar mövcuddur. İraq türkmənləri oğuz qrupuna daxil olan tayfa hesab edilir. Ə.Bəndəroğlu bir sıra araşdırmalarında türkmənlərin tarixindən bəhs açmış, onların dili (“İraq-türkmən dili, Bağdad, 1977”), ədəbiyyatı (“İraq-türkmən ədəbiyyatı yolunda bir addım”, Bağdad, 1962; “Ata sözlərimiz”, Bağdad, 1988; “İraq-türkmən ədəbiyyatına bir baxış”, Bağdad, 1988) ilə bağlı tədqiqatlar aparmış və dəyərli fikirlər söyləmişdir. Əbdüllətif Bəndəroğlu yaradıcılığının ilk dövrü XX əsrin 50-60-cı illərini əhatə edir. O, yaradıcılığının ilk mərhələsində Nazim Hikmətdən daha çox təsirlənmişdir. Əbdüllətif Bəndəroğlu bu mərhələdə Nazim Hikmət kimi xalqın taleyini daha çox düşünmüş, haqsızlığa qarşı mübarizə və hürriyətə çağırış ruhlu şeirlər yazmışdır. Bununla yanaşı Əbdüllətif Bəndəroğlu Nazim Hikmətin “Kərəm kimi”, “Günəşi içənlərin türküsü”, “Ceviz ağacı” və s. şeirlərinin ruhunu və formasını saxlamaq şərti ilə özünün “Qardaşım Əli”, “Günəş türküsü”, “Fərqiində” və s. şeirlərini qələmə almışdır. Məsələn, Nazim Hikmətin 1957-ci ildə yazdığı “Ceviz ağacı” şeirindəki

Mən bir ceviz ağacıyam Gülhanə parkında,

Yarpaqlarım suda balıq kimi qıvıl-qıvıl,

Yarpaqlarım ipək dəsmal kimi tırıl-tırıl,

Qopararaq, gülüm, gözlərinin yaşını sil.

...Mən bir ceviz ağacıyam Gülhanə parkında,

Nə sən bunun fərqudəsən, nə də polis fərqudə -

misralarının təsiri Əbdüllətif Bəndəroğlunun “Fərqudə” adlı şeirində aşağıdakı kimidir:

Mən bir xurma ağacıyam Millət parkında

Budaqlarım qurumuş, salxımlarım tökülmüş,

Köklərim torpaq altında.

Nə sən bunun fərqudəsən,

Nə dostlarım,

Nə də məni arayanlar fərqudə.

Ə.Bəndəroğlu istər elmi, istərsə də bədii yaradıcılığında bir türkman olaraq millətinə, yurduna və dilinə xüsusi sevgi nümayiş etdirmişdir. Bu sevgi onun poeziyasının ana xəttini təşkil edir.

Şair “İnsan və torpaq” şeirində layiqli vətəndaş kimi torpağa bağlılıq hissini nümayiş etdirmiş, öz varlığının torpaqdan güc aldığını dilə gətirmişdir:

Dağ-dərələr keçən insan,

Dənizləri aşan insan,

İldırım tək çaxan insan

Yaşar yenə torpağında.

“Doğu insanları”, “Unut buludu”, “Müqəddəs vətənim”, “Yıldız-yıldız”, “Yalımlı sevdə”, “Evrəni qucaqlayan sevgi” və s. şeirlərində şairin vətənpərvərlik duyğuları tərənnüm olunur:

Ey müqəddəs vətənim, sənsən edən heyran bizi,

Canladan, həm parladan, təqdir edən insan bizi.

Xalqımız istər hər dəm hürr yaşasın, baş əyməsin,

Etməsin istismar qurşunları pərişan bizi.

(“Müqəddəs vətənim”)

Vətəni azad görmək istəyi Əbdüllətif Bəndəroğlu yaradıcılığında aparıcı mövzulardan biridir. Bu səbəbdən yadellilərin təcavüzünə, talan siyasətinə qarşı barışmazlıq və nifrət onun çoxsaylı şeirlərinin qayəsini təşkil edir:

Yırtıcı qurdların gözləri

izimdə,

Əkməgim,

suyum,

petrolum

Yenə də onların ağzında.

(“Qurdların gözü”)

və yaxud,

Qapımızın önündən keçər dəmir yolları,

Qudurmuş itlər də,

Azmiş atlar da,

Qapımızın önündən keçər.

Qapımız dəmir yollarına bağlı

Qapımız dəmirlə döyülür.

(“Dəmir yolları”)

Əbdüllətif Bəndəroğlu yaradıcılığında dil və yurd sevgisi əsas mövzulardan birinə çevrilmişdir. Şair “Mərhaba”, “Ağsu”, “Mən iraqılı türkmanam”, “Kərkük”, “Biz”, “Ana dili”, “Öz dilim” və s. şeirlərində öz türkman qürurunu açıq-aydın ifadə etmiş, türkman soyundan olması ilə fəxr etdiyini bəyan etmişdir:

*Millətimin uğrunda hər zaman qaynar qanım,
Dilimi yaşatmaqçın qalxandır ona canım.
Tarix boyu yayıldı Türkməndə mənim soyum,
Qorxu nədir bilmədik, dedik, ölüm mərhəbə.*

*Gəzdim Ural, Altayı, sevgiyə türkü yazdım,
Parçalanan dilimə həsrətlə durub baxdım.
Oğuzların səsiylə ildırım kimi çaxdım.
Uzun illər gülmədik, dedik, ölüm mərhəbə.*

(“Mərhəbə”)

“Bir irəqlı türkmanam” şeirində şair elinin, dilinin, mənəvi dəyərlərinin və s. qorunması uğrunda mübarizə aparan, yurd üçün şəhid olan igidlərin ruhu qarşısında baş əyən, türkün şərəfli tarixindən qürur duyan bir vətənpərvər türkman obrazında çıxış edir:

*Bir İraq əsgəriyəm, bir oğuz boyundanam,
Mən Kərkükün oğluyam, adım nəysə yaz mənim,
Bu adımı saxlama
Gəncliyin anlamını
İyicə bilməliyiz.
Sökülməyən sel kimi
Bu yerdə durmalıyız.
Ya igid, ya da şəhid
Yurdumuzun uğrunda
Fədakar olmalıyız.*

Ə.Bəndəroğlu bir sıra şeirlərində bir vətənpərvər olaraq igidlik məfkurəsini, torpaq sevgisi ilə yaşamaq idealını önə çəkir:

Biz

Yalnız dağların

İgidlik məsləkini

Əmən insanlarız.

Torpağımızın

Eşqiylə

Yaşayıb ölənləriz.

(“Biz”)

yaxud

Qan damardan axsa da, səndən başqa kimsəni,

İnan sevməm, ey yurdum.

(“Mən İraqlı türkmənəm”)

“Kərkük” şeirində isə Kərkük bir qədim yurd yeri olaraq milli ruhun, gələcəyə inamın, mübarizliyin və əyilməzliyin daşıyıcısı kimi təqdim olunur:

İçimdəki həsrətim,

İçində yaşar Kərkük.

Analar ninnisiylə

Oyanır, yatar Kərkük.

Gurgur baba ağlasa,

Silkinib qaçar Kərkük.

İldırımını dünyaya

Alovla çaxar Kərkük.

Ə.Bəndəroğlu poeziyasında ana dili sevgisi xüsusi bir yer alır. “Öz dilim”, “Gənclik böyük sərmayədir”, “Oyanmaq”, “Sevə-sevə”, “Ana dili” və s. şeirlərində şair özünün doğma dil sevgisini ifadə edir, ana südüylə ruhuna hakim olan doğma dili varlığının əsası kimi göstərir:

*Ana dilini sevmək,
Ana qucağını sevməkdir,
Yaşamın ilk günlərində.
Ana dilini sevmək
Yenidən yaşamaqdır,
Yaşamın son günlərində.*

(“Ana dili”)

və ya:

*Sən bütün şeylərdən
Fərqlisən.
Sən analarımızın südündəki
Bəyazlıqsan.
Sən varlığımızsan,
Biz də səninlə varıq.*

“Oyanmaq” şeirində şairin dil ilə bağlı sevgi, çağırış və həyəcanları öz bədii ifadəsini belə tapır:

*Ey dilimdə, qanımda,
Qardaşım mənim.
Dilini sev,
Sevsinlər səni.
Dilini unutsan,*

Yıxarlar səni.

Dil varlığındır

Əgər varlığını satarsan

Alçaqlar bazarında

Satarlar səni.

Əbdüllətif Bəndəroğlunun bədii yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu və Azərbaycan sevgisi xüsusi yer tutur. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, professor Qəzənfər Paşayev Əbdüllətif Bəndəroğlunun Azərbaycanla əlaqələrini yüksək dəyərləndirmiş, onu İraqda-Kərkük diyarında mədəniyyətimizin, dilimizin və ədəbiyyatımızın yorulmaq bilməyən fədakar təbliğatçısı və tədqiqatçısı hesab etmişdir^{6*}.

Əbdüllətif Bəndəroğlunun Azərbaycanla bağlı yazdığı ilk poeziya nümunəsi onun Bakını görmək həsrəti ilə 1961-ci ildə qələmə aldığı “Bakıya həsrətlərim” adlı şeiridir:

İçimdə sönməz, yanar,

Şiddətlə şövq Bakıya.

Yoldaşlarım da bilir,

Məndə var zövq Bakıya.

Bir dostum daim sorar,

Səfərin yox Bakıya?

O, “Bakı”, “Mən Bağdadda, yar Bakıda”, “Qız qalası”, “Qəlbimizdə, könlümüzdə” və s. şeirlərində Azərbaycana sevgi duyğularını ifadə etmiş, azərbaycanlılarla türkmənlərin eyni kökdən və bir bütövün parçaları olmalarını xüsusi vurğulamış, böyük məhəbbətlə yurdumuza olan heyranlığını əks etdirmişdir:

Azərilər səsinə

---

^{6*} Bax: Qəzənfər Paşayev, “Heyf sənə, Bəndəroğlu”. Borcumuzdur bu ehtiram, Bakı, 2010, səh. 147-154.

Mənim qəlbim heyrandır.

Əslimiz Azər isə

Dilim həm də türkmandır.

Mənim bütün varlığım,

Ellərimə qurbandır.

Əbdüllətif Bəndəroğlu “Gurgur baba”, “Qərənfil”, “Acı mənim, ümid sənin, qasırgalar həpimizin” adlı poemalar müəllifi kimi də tanınmışdır. Onun poemaları içərisində “Gurgur baba”nın xüsusi yeri vardır. Müəllif poemanı İraqda neftin milliləşdirilməsi münasibətilə 1972-ci ildə Bağdadda qələmə almışdır. Poemada Gurgur baba müraciət obyektı olaraq məkan anlamında işlədilməklə yanaşı, müqəddəsliyin, inamın, ümidin və s. simvoluna çevrilir. Müəllifin poemaya bu adı verməsi təsadüfi deyil. Çünki Gurgur baba Kərkükdə tükənməyən bir neft mənbəyi, həmçinin ədəbiyanar müqəddəs ocaq və xalqın ziyarət yeridir. 36 bənddən ibarət olan “Gurgur baba” poeması dahi Azərbaycan şairi M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”ına nəzirə kimi yazılmışdır. Hər iki poema müxtəlif ölkələrdə yerləşən konkret məkanlarla bağlıdır. Heydərbaba Cənubi Azərbaycanda bir dağdırsa, Gurgur baba Kərkükdə neftin alovlandığı məkandır. Şəhriyar öz fikir və ideyalarını Heydərbabaya müraciət etməklə oxucuya çatdırırsa, Heydər babadan bir tribuna kimi istifadə edirsə, Əbdüllətif Bəndəroğlu da Gurgur babadan eyni məqsədlə yararlanır:

Gurgur baba, vaxtı gəldi, bir gurla,

Ataş saçıb yurdumuzu bir nurla

Yax kinləri ürəklərdə o qorla

Aydınlat tez qaranlığı, hər yanı,

Sil gözlərdən sisləri, həm dumanı.

Onu da qeyd edək ki, İraq-türkman ədəbiyyatında M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına 40-dan çox nəzirə yazılmışdır. “Gurgur baba” poeması İraqda “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə şəklində yazılmış üçüncü poemadır. Əbdüllətif Bəndəroğludan yeddi il əvvəl, yəni 1965-ci ildə İsmayıl Sərttürkman “Gurgur babaya salam” və Hüseyn Əli Mübarək “Tuzxurmatı” adlı poemaları ilə İraq-türkman ədəbiyyatında Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə yazmağın əsasını

qoymuşlar. Əbdüllətif Bəndəroğlu “Gurgur baba” poemasını yazarkən Şəhriyar üslubunu, “Heydərbabaya salam” poemasının forma xüsusiyyətlərini saxlamağa çalışmış, ifadənin ən sadə deyimdə, danışiq üslubunda olmasını təmin etmişdir. Hər iki poema beşliklər şəklində heca vəzninin 4-4-3 bölgüsündə yazılmışdır:

***Gurgur baba, Heydərbaba ağıladı,
Şəhriyarın yarasını bağıladı,
Daşa dönən ürəkləri dağıladı
Sən də bir az Təbriz üçün yan, baba,
Qan qardaşı, qan qusuruq, qan, baba.***

***Gurgur baba, sönməz sənin ocağın,
Qaranlıqda pırıl-pırıl çırağın
Ver əlini, tut sözümə qulağın.
Alovunu gecə-gündüz saç bizə,
Salam göndər Şəhriyara, Təbrizə.***

Poema “Heydərbabaya salam” əsərinin üslubuna uyğun yazılsa da, təbii ki, əsərdə Əbdüllətif Bəndəroğlu özünəməxsus orijinal üslubu qoruyub saxlamışdır. Əbdüllətif Bəndəroğlu “Gurgur baba” poemasında həyat barədə düşüncə, mülahizə və münasibətlərini bir çox hallarda ictimai-siyasi səciyyədə ifadə edir:

***Gurgur baba, bax dünyaya, gör bu gün,
Məzlumların hallarını sor bu gün.
Bizim kimi öz nəfsini yor bu gün
Aclıq çəkən kimsələrlə dərdləş gəl,
Yorğun-arğın insanlarla birləş gəl.***

Poema İraq xalqının ictimai-siyasi həyatı ilə birbaşa bağlılığı baxımından əhəmiyyətlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, əsər 1972-ci ildə İraq neftinin milliləşdirilməsi münasibəti ilə qələmə alınmışdır. Lakin poema eyni zamanda İraq, Fələstin, Vyetnam, Laos və Afrika xalqlarının milli azadlıq mübarizəsinə də həsr edilmişdir. Məsələn, müəllif poemanın 12-ci bəndində tarixi proseslərə uyğun olaraq 1946-cı ildə İraqın sərvətini talayan ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı ilk mübarizənin aparıldığı məkan (Gavur bağı) və bu mübarizədə ilk şəhid kimi tarixə düşən şəxs (Şakir) haqqında aydın təsəvvür yarada bilir:

Zülm evini yaxar sənin ocağın,

Sevgi verər, sevinc saçar qucağın.

Ana evi, ata evi bucağın,

Gurgur baba, "Gavur bağı" bizimdi,

Şəhid düşən igid Şakir bizimdi.

O cümlədən, poemanın ayrı-ayrı bəndlərində Fələstin, Laos, Vyetnam, Kamboca, Afrika və s. məkanlarda cərəyan edən proseslər fonunda həmin ölkə xalqlarının azadlıq çarpışmaları və müstəmləkəçilərə nifrəti əks etdirilir:

Kambocada qanlı sellər axarkən,

Qurtuluşun şimşəkləri çaxarkən

İstismarın köklərini yaxarkən,

Gurgur baba, sən də bizdən salam et,

Bizi düşün, hürriyyəti tamam et.

və yaxud:

Gurgur baba, Afrikanı bir dolan,

Zəncilərin hallarını ol soran.

Əbdüllətif Bəndəroğlu “Gurgur baba” pomasında doğma yurdun bir parçası kimi kəndə olan sevgisini izhar edir, kəndi kökə bağlılığın, təmizliyin, vicdanın, şərəfin mənbəyi və nümunəsi hesab edir:

*Gurgur baba, kəndlilərin unutma,
Kənddən gələn insanları durutma.
Sözü söylə, damağımı qurutma.
Kənddən əsər varlığımız, şanımız,
Kənd içindən doğubdur vicdanımız.*

*Kəndli oldu, inam verdin sən bizə,
Yol aradıq getmək üçün ulduza,
Qanad açdıq günəş kimi gündüzə.
Gurgur baba, verimlidir torpağın,
Qaranlığı aydınladır çırağın.*

Əbdüllətif Bəndəroğlu “Qərənfil” adlı digər poemasını Bakıda yazmışdır. Poema ilk dəfə 1977-ci ildə Bakıda kitab şəklində çap olunmuşdur. Qeyd edək ki, şair bu poemadan əvvəl “Qərənfil” adlı şeir də qələmə almışdır. Poemada qərənfil simvolik məna kəsb edir. Əbdüllətif Bəndəroğlu bununla bağlı fikir yürüdərkən qeyd etmişdir ki, “mənim qərənfilim çiçək deyil, o, yurd da ola bilər, sevgili də ola bilər, təmiz ürəkli insan da, sən də, mən də...” Şair bu poemada vətənpərvərlik duyğularını, məmləkət sevgilərini, insana xas gözəl keyfiyyətləri və s. dilə gətirmiş, gözəl poetik lövhələr yaratmaqla ideyanı oxuculara çatdırmışdır.

*Dağlar başı sisli duman alanda,
Gözlərimiz qan yaşıyla dolanda,
Aclıq, qorxu qanadını salanda,
Sən də görün qüvvətinlə, qərənfil,
Əl-ələ ver millətinlə, qərənfil.*

Əbdüllətif Bəndəroğlunun “Acı mənim, ümid sənin, qasırgılar həpimizin” adlı üçüncü poeması sərbəst vəzndə, lakin folklor ənənəsinə uyğun yazılmışdır. Poemada xoyratlardan geniş istifadə əsərdəki xəlqilik ruhunu xeyli gücləndirmişdir:

Qanadlanar,

Quş uçar qanadlanar,

Kəsmə, atar qanadım

Gözümdən qan atlanar

Körpələr dil açarkən

Hecalar qanadlanar.

Ümumiyyətlə, özünəməxsus spesifik bədii xüsusiyyətləri ilə fərqlənən, müxtəlif janrlarda formalaşan, milli və bəşəri dəyərlər qazanan Əbdüllətif Bəndəroğlu yaradıcılığı təkcə İraq-türkman ədəbiyyatında deyil, eyni zamanda, ümumtürk ədəbiyyatında da möhtəşəm yerlərdən birini tutur.

NƏSRİN ƏRBİL

Ç

ağdaş İraq-türkman ədəbiyyatının öncül qadın şairi Nəsrin Ərbil 1939-cu ildə Kərkükün Ərbil qəsəbəsində dünyaya gəlmişdir. Ədəbiyyata gəlişində atasının təsiri böyük olmuşdur. İlk şeirini 1957-ci ildə yazmışdır. Sərbəst vəzndə yazdığı şeirlər sayca üstünlük təşkil edir. Alman və ingilis dillərini bildiyi üçün Avropa ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmuşdur. “Hər şey sevgi üçün” şeirinə görə Amerikada keçirilən şeir müsabiqəsində birinci yeri qazanmışdır. Nəsrin Ərbil şeir yazmaqla yanaşı, rəssamlıq sənəti ilə də məşğul olmuşdur. “Dəniz rəyası” (1969), “İki şəhər” (1998), “Gələcəyim” (2004) və s. adlı şeirlər kitabı çapdan çıxmışdır.

Nəsrin Ərbil yaradıcılığı lirik-aşıqanə, təbiət tərənnümlü olmaqla yanaşı, geniş mənada İraq-türkman həyatını, onun bu günü və sabahını əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Onun poeziyasında ictimai-siyasi ruh daha güclüdür.

Ey rüzgarların esiri yaşayan kuşlar,

Geldiyiniz yerlər güzel olmalı,

Hazin nağmələrinizdə gariplik var,

Derdini taşıyan, derdimi taşıyan

Siz.

“Dertli kuşlar”

Nəsrin Ərbil bir sıra şeirlərində igidliyi, qəhrəmanlığı mədh etmiş, vətən uğrunda şəhidliyi millətin vüqarı və gələcəyə inamı kimi dəyərləndirmişdir.

Sen cennət kapısını müjdeleyen şəhidim,

Sen yakın geleceği aydınlatan ümidim,

Kahraman Cahit, korkma ırkının devamı var.

Sana bütün dostların, ananın selamı var.

Anarken Kasımları sızlamada her yanımla,

İntikam hırsıyla coşup hep taşmada kanım.

“Kerkük şehitlerine”

Nəsrin Ərbil şeirlərində yurd sevgisi, vətənpərvərlik duyğuları, milli birlik amalı və s. cəhətlərin özünəməxsus ifadəsini görə bilirik.

Atam yurdu kurarken ayırmışmıydı bizi

*Kırmışmıydı bağları kopmayan ölkemizi,
Niye her taraf sessiz, niye bir şey diyen yok,
Niye gözlerin uzak, susuşun zehirli ok,
Köyler, iller, konaklar art-artı ekleniyor,
Bize buradayım diyen gür sesin bekleniyor.
Canavar pençelerden gölgemizi sakladık,
Gizlice kalbimizi kalbine adakladık.*

“Sönmessin ocağımız”

SALAH NÖVRƏS

M

üasir İraq-türkman ədəbiyyatının tanınmış şairi Salah Növrəs 1941-ci ildə Kərkükün Müsəlla məhəlləsində anadan olmuşdur. 1961-ci ildə Kərkük Müəllimlər İnstitutunu bitirmişdir. 1970-ci ilə qədər Kərkükdə bədən tərbiyəsi müəllimi işləmişdir. 1987-ci ildə təqaüdə çıxdığına görə bu sənətdən uzaqlaşmışdır. Salah Növrəs siyasi fəaliyyətilə əlaqədar təqib olunduğu üçün 1995-ci ildə İraqdan getmək məcburiyyətində qalmışdır. O, əvvəlcə Türkiyəyə, sonra isə Avstraliyaya getmişdir. Hazırda Avstraliyada yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirir. Salah Növrəs bədii yaradıcılığa gənc yaşlarından başlamışdır. O, “Aynada zaman” (1972), “Uzaqdan gəlirəm” (1980), “Üç yerli pyes” (1987), “Pəncərə” (1989) və s. şeir və dram əsərlərindən ibarət kitabların müəllifidir. O, şeirdə sadəliyi təbliğ etmiş, yeni şeir hərəkatının fəal üzvlərindən biri olmuşdur. Şairin yaradıcılığının mövzu dairəsi genişdir. İlk növbədə Salah Növrəs yaradıcılığında dil sevgisi böyükdür. O, öz dilinin qədimliyi və zənginliyindən qürur duymuş, şeir, sənət dili kimi bu dil ilə həmişə fəxr etmişdir.

*Benim şiiirim latın soylu degildir,
Seçkinlere özgü huylu degildir,
Karma dilli, özgün boylu degildir,
Yelken açmaz orta çağın bahrına.*

(“Şiirim”)

Real hadisələrin şair duyğularına təsiri onun bir çox şeirində bədii əksini tapa bilmişdir. 1969-cu ildə doğuş zamanı Salah Növrəsin həyat yoldaşının vəfat etməsi münasibətilə yazdığı şeir buna misal ola bilər.

*Gönül kuşum uçduğu gün çıxdım kale damına,
Her kapalı pencerenin bir taş vurdum camına,
Kara gözlüm, nerde kaldın, gittin girdin kanıma,
Karanlığı tez getirdin ömrümün akşamına.*

(“Gönül kuşum”)

Salah Növrəsin ictimai-siyasi şeirləri birbaşa olaraq Türkman həyatı və Türkman reallıqları ilə bağlıdır. Bu tipli şeirlərdə vətən sevgisi, el-obaya bağlılıq və s. amillər daha çox diqqət cəlb edir.

*Türkmenim, bölünmez İrak isterim,
Özgürlük eşitlik getirsin gelsin,
Bana da her hakkı tanıсын bilsin,
Ve yahud toprağa bayrak isterim.*

(“Kim nasıl yapsın”)

Yurdumu kayb etdim, kayb oldum ben de,

*Tedirgin bir canın yanlış bedende,
Uçma şahinim, uçma, kayb olma sen de,
Konduğum her yerde saydam kafes var.*

(“Ben ben degilim”)

Şairin yaradıcılığında gözəllərin tərifinə həsr olunmuş aşiqanə şeirlər də yer alır. Xalq şeiri üslubuna yaxın formada yazıldığı üçün bu tipli şeirlərdə ifadə sadəliyi üstünlük təşkil edir.

*Madam sən sən mənə hər şeydən yaxın,
Bir an belə mənə unutma saqın.
Mənə sərməst edən sən bu eşqin,
Dünya durduqca dur, dünya gözəli.*

*İnan mənə, artıq inan, mələyim,
Sənin üçün açmış könül çiçəyim,
Artıq sən olsun arzum, diləyim,
Dünya durduqca dur, dünya gözəli.*

*Desəm ki, canımın cananısən sən,
İnan ən möhtəşəm cahanısən sən,
Eşqin məndə güclü imkanısən sən,
Dünya durduqca dur, dünya gözəli.*

“Dünya gözəli”

MEHMET MEHDİ BAYAT

M

Mehmet Mehdi Bayat 1952-ci ildə Kərkük elinin Tuzxurmatı qəsəbəsində anadan olmuşdur. Tuzxurmatıda orta məktəbi bitirdikdən sonra Bağdad Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. 1975-ci ildə Bağdad Universitetini bitirmişdir. 1975-1991-ci illərdə Tuzxurmatıda müəllim işləmişdir. Bir müddət İranın Ərdəbil Universitetində ərəb dili və ədəbiyyatından dərs demişdir. Səddam Hüseyn hakimiyyətinə müxalif olduğu üçün təqiblərlə üzləşmiş və pedaqoji fəaliyyətinə qadağa qoyulmuşdur. 2004-cü il İraqda siyasi rejimin dəyişməsindən sonra yenidən pedaqoji fəaliyyətini davam etdirməyə başlamışdır.

İlk şeirini orta məktəbdə oxuyarkən yazmışdır. Heca, əruz və sərbəst vəzlərdə yazdığı əsərlərinin İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafına böyük təsiri olmuşdur. M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeməsindən təsirlənərək "Qaytaş baba" əsərini yazmışdır. Mehmet Bayatın İraqda yayımlanan "Yurd", "Qardaşlıq", "Türkman eli" və s. türkdilli dərgilərin fəaliyyətində xidmətləri vardır. Müxtəlif illərdə onun "Qaytaş baba" (1979), "Əski Tuzxurmatıda xoyrat sənəti" (2003), "Atımı gemledim" (2007) və s. şeir kitabları çapdan çıxmışdır. O, elmi fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın İraq-türkman ədəbiyyatına təsiri ilə bağlı elmi tədqiqatlar aparmışdır. Mehmet Mehdi Bayat 1979-cu ildə M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poemasına nəzirə olaraq "Qaytaş baba" adlı əsərini yazmışdır.

Mehmet Mehdi Bayat 2013-cü ildə vəfat etmişdir.

Mehmet Mehdi Bayatın bədii yaradıcılığı poema və şeirlərdən ibarətdir. Onun poeziyasına milli ruh hakimdir. O, Kərkük elinin problemlərindən yazanda da, türk dünyası, o cümlədən Azərbaycan reallıqları çərçivəsində duyğularını qələmə alanda da ilk növbədə türk vətənpərvərliyini nümayiş etdirmiş, milli amilləri daha çox önə çəkmişdir. Mehmed Mehdi Bayatın yurd məhəbbəti, türk sevgisi şairin bilavasitə ruhu ilə bağlı olan duyğudur. Ona görə harada və hansı şəraitdə yaşamasında asılı olmayaraq bu sevgi onun üçün bütün ömrü boyu dəyişməz qalır. Bu səbəbdən də Bağdad universitetində tələbə olanda (1970-1975), Tuzxurmatıda müəllim işlədiyi zamanda (1975-1991), Səddam Hüseyn rejiminin təqibləri nəticəsində vətəni tərk edib İranın Ərdəbil Universitetində çalışanda (2001-2003), yenidən vətənə qayıtdıqdan sonrakı müddətlərdə (2004-2013) o, vicdanlı insan, xalqı ilə nəfəs alan, daim onu düşünən vətənpərvər insan təsiri bağışlayır.

“Qarabağ şikəstəsi”, “Mən hardayam, Vətən orada”, “Gül xanım”, “Bu millətin uğrunda” və s. şeirlərində şairin Türkmən elinə bağlılığı, Qarabağ həsrəti poetik şəkildə ifadə olunmuşdur.

***Xurmatıdır elimiz, içinde sevgi yaşar,
Toprağını çözerken tuz yerine kan coşar...
Bu milletin uğrunda al kanına boyasın,
Bu şerefi hiç kimse ede bilmez kazansın,
Göksünü kalkan etsin, kurşunlara dayansın,
Ancak türkmen gencleri bu şana layıktırlar,
İmam Hüseyin yoluna gönülden aşıkdırlar.
("Bu milletin uğrunda")***

Mehmet Mehdi Bayatın “Qarabağ şikəstəsi” şeirində Qarabağ həsrəti əsas motiv kimi diqqəti cəlb edir. Şair Qarabağdan çox-çox uzaqlarda – İrakda yaşasa da, Qarabağ dərdlərini öz dərdi kimi qiymətləndirir. Çünki Qarabağ şair üçün vətənin bir parçasıdır. Ona görə də düşmən əlində inləyən Qarabağın fəryadını şair həm tez eşidir, həm də onu bir faciə kimi yaşayır. Lakin şeirdə kədərdən çox, inam hissləri güclüdür. Şair türk igidləri sayəsində Qarabağın azad olacağına inanır, Qarabağ zəfərinin tezliklə reallaşacağına böyük ümidlər bəsləyir:

***Kadan alım dilberim, başına da dolanım,
Gün doğmadan derdine, pervane tek ben yanım,
Yüz yerden yaralısan, ey sevgili cananım,
Gün gelir şafak söker turnalar katar-katar,
O kurumuş bağlarda bülbüller bir de öter.***

***Silkin, silkin er gibi, ışık saç güneş gibi,
Gir meydana baş yüksek, kükreyen Aslan gibi,
Kahr eyle düşmanları, görün halka xan gibi,***

*Yürü, yürü durmadan, dağıt düşman evini,
Kayd eyle zaferleri, hep dostların sevini.*

*Sanma birde kardeşim, daha döner Çaldıran,
Şimdi birdir milletin, zulmetleri yandıran,
Geçti artık o demler, sizi bizden ayıran,
Ey yaralı Karabağ, aç yarayı bu bağdan,
Bülbül ötsün, gül açsın, su şakırsın bu dağdan.*

*Fuzuliler elinden yeni bir gün doğacak,
Şafak renkli yiğitler, karanlığı boğacak,
Düşmanların muhakkak kahr olup ve olacak.
Yeni güneş Karabağ her yerde ışık saçar,
Onda gelir Fuzuli sizlere derdin açar.*

Bildiyimiz kimi İraq-türkman ədəbiyyatında Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poemasına nəzirə yazmaq böyük bir ənənəyə çevrilmişdir. Mehmet Mehdi Bayatın "Qaytaz baba" poeması da dahi şairimiz Şəhriyarın əsərinə nəzirə yazılmışdır. Şair bu əsərdə Şəhriyar ənənələrinə sadıq qalmış, "Heydərbabaya salam" üslubunda özünün fikir və düşüncələrini poetik şəkildə ifadə etmişdir.

*Kaytaz baba yolum sana geç düştü,
Dertli gönlüm coştı haddini aştı,
Çarpan yürek deniz tekin kan coştı,
Seni gördüm tutğun gönlüm açıldı,
Gamli yüze aydın güller saçıldı.*

Kaytaz baba yıldırımlar çakaydı,

*Gözlerimiz hak yoluna bakaydı,
Dağıntılık aramızdan kalkaydı,
Ağaç kimin bir bağlama olaydık,
Dertlerimiz duyup çare bulaydık.*